

ITAD

İSLAM TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC HISTORY RESEARCHES

Editör : Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

SAYI: 4 — GÜZ 2018

Yılda 2 defa yayımlanan, hakemli ve akademik bir dergidir.
Dergimiz Rootindexing veri tabanı tarafından takip edilmektedir.

Baş Editör:

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN (İstanbul Üniversitesi)

Editörler Kurulu:

Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin SARIKAYA (İstanbul Üniversitesi)
Araş. Gör. Ümit ESKİN (İstanbul Üniversitesi)

E-ISSN:

2602-2206

İletişim Adresi:

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Bölüm Başkanlığı
Fatih/İstanbul

e-mail: adnandemircan@gmail.com

Yayın Kurulu

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Prof. Dr. Nuh ARSLANTAŞ (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. Eyüp BAŞ (Kırıkkale Üniversitesi), Prof. Dr. Nahide BOZKURT (Ankara Üniversitesi), Doç. Dr. Salih PAY (Uludağ Üniversitesi), Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle Üniversitesi), Prof. Dr. Muhammet Hanefi PALABIYIK (Atatürk Üniversitesi), Doç. Dr. Ali İhsan KARATAŞ (Uludağ Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet GÜZEL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi), Doç. Dr. Fatih Yahya AYZAZ (Çukurova Üniversitesi)

Danışma Kurulu

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi), Prof. Dr. Sabahattin SAMUR (Erciyes Üniversitesi), Prof. Dr. Şefaettin SEVERCAN (Erciyes Üniversitesi), Prof. Dr. Levent Öztürk (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL (Necmettin Erbakan Üniversitesi), Prof. Dr. Mehmet ŞEKER (Dokuzeylül Üniversitesi), Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

ABBASİLER DÖNEMİNDE EL-CEZİRE BÖLGESİNDEKİ HÂRİCÎ AYAKLANMALARI İbrahim KONAK	1-38
KİNDE KABİLESİ VE İSLÂM'A GİRİŞİ (HZ. EBÛ BEKR DÖNEMİ SONUNA KADAR) İsmail TANRIVERDİ.....	39-62
HZ. ÖMER DÖNEMİNDE YÖNETİM VE YÖNETİCİLERİN UYGULAMALARINDAN KESİTLER Murat AKARSU.....	63-93
KİTAP TANITIM	
Patronate and Patronage in Early and Classical Islam, Ed: Monique Bernards — John Nawas, Brill, 2005 Leiden-Boston Öznur ÖZDEMİR.....	94-99
Mustafa Zeki TERZİ, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017 Osman CURUK.....	100-103

ABBASİLER DÖNEMİNDE el-CEZİRE BÖLGESİNDEKİ HÂRİCÎ AYAKLANMALARI*

İbrahim KONAK**

Öz

Tarihte ilk olarak Hz. Osman'a isyanlarıyla gündeme gelen Hâricîler, daha sonra Hz. Ali ve Emevîler döneminde olduğu gibi Abbasîler döneminde de ayaklanmalarını sürdürmüşlerdir. Çalışmamızda Abbasîler döneminde el-Cezîre Bölgesinde meydana gelmiş toplam 17 ayaklanma tespit ettik. Bu ayaklanmaların birçoğunun ortak özelliği, altyapıdan yoksun, tepkisel birer hareket oluşlarıdır. Bu sebeple de ayaklanmalar, çoğu zaman kısa süreli olmuş ve liderin ölümüyle de hareket sona ermiştir. Bu ayaklanmaların çıkış sebebi de genellikle yönetimin İslam dışı bir uygulaması olmuştur. Hâricîlik, Bedevî kabilelerin büyüklerinden olup çoğunlukla el-Cezire bölgesine yerleşmiş olan Şeybanoğulları arasında yaygınlaşmıştır. el-Cezîre Hâricîleri genellikle Sufriyye kolundan olup, bölgeye ilk gelişleri Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705) dönemine rastlamaktadır. Ancak III./IX. Yüzyılda Hâricîlik, yerini önce Hanbelîlere sonra da Malikîlere bırakmıştır. Halife el-Muktedir zamanında (295-320/908-932) Şafîî, XI. Asırda ise Hanefî Fakihlerin getirilmesiyle bölge halkı sunnileştirilmiş oldu. Bölgede 318/930 yılından sonra herhangi bir Hâricî ayaklanmasına rastlayamadık. Hâricîler tarih boyunca enerjilerini Müslümanlarla mücadelede tükettiklerinden dolayı ümmetin geneli tarafından kalıcı bir destek görmemişlerdir. Günümüzde Uman, Zengibar, Doğu ve Kuzey Afrika'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve artık Müslüman çoğunluğu tekfir etmeyen, amaçlarına ulaşmak için de siyasi cinayetlere başvurmeyen Hâricîler, İbadî mezhebine bağlı olup sayıları 1 milyondan azdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hâricî, Abbasiler, el-Cezîre, Şeybânîler.

KHARIJITE PRISINGS IN THE AL-JAZIRE ZONE IN THE ABBASIDE PERIOD

Abstract

The Hâricîs had come to light for the first time in the history by their rebellions against Hz. Osman and they had continued their rebellions in the period of Abbasîs as the same as in the period of Hz. Ali and Emevis. We determined 17 rebellions in El-Cezire region in the period of Abbasîs. The common characteristic of the most of these rebellions was that they had been reactive movements which were lack of order and organization. According to this reason, the rebellions usually had been extended in a short time and ended by the death of the leaders. The reason of the emergence of these rebellions had been dependent on the non- Islamic application of the management. Being a part of Hâricîs had become widespread between one of the biggest primitive tribes called Şeybanoğulları who had settled in el-Cezire region. The El-Cezire Hâricîs had been belong to Sufriyye family and they had first come to this region in the period of Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705). However, in the III./IX. centuries the Hâricîs had been replaced by first Hanbelîs and then Malikîs. The population of this region had become Şafîî in the period of Halife el-Muktedir (295-320/908-932), and in the XI. century they had become sunnî by coming of Hanefî omniscients to this region. In this region there were marks about any Hâricîs rebellions after 318/930 years. As the Hâricîs had consumed their energies by fighting with the muslims, they couldn't have found any permanant support from the religious community. Nowadays, the Hâricîs live around Umman, Zengibar, West and North Africa and they don't see the muslim community as unbelievers. They also don't give necessity to the political crimes for their purposes. They belong to the İbadî creep and have a population less than one million.

Keywords: Islamic History, Kharijite, Abbasids, al-Jazire, Shaybanids.

Makalenin Geliş Tarihi: 28.08.2018

Makalenin Kabul Tarihi: 15.12.2018

* Bu makale, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda 2006 yılında Prof. Dr. Adnan Demircan danışmanlığında tamamlanan "Abbasiler Döneminde El-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Bursa, Türkiye, i.konak@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-3478-8479

Giriş

Hz. Ali'nin Sıffin Savaşı'nda tahkîmi kabul etmesiyle kendi ordusunda bir bölünme meydana geldi ve bir grup "La Hükme İlla Lillah" (Allah'tan başka hüküm verecek yoktur) sloganıyla bu kabule karşı çıktı. Hz. Ali, Tahkim'i kabul etmek zorunda kaldığını anlatmaya çalıştıysa da onları ikna edemedi. Allah'a ait olan bir hakkın insanlara verildiği gerekçesiyle bu kişiler Hz. Ali'den ayrılarak, tahkîmi şirk, onu kabul edenleri de müşrik olarak değerlendirdiler.

İlk Hâricî hareketler genellikle kabile eksenli olup bedevîler arasında kabul görmüştür.¹ Hz. Ali'nin Hâricîlerle olan mücadelesi, bir yandan onların ümmetten kopmalarını kamçılarken diğer yandan da Muaviye'nin iktidarına zemin hazırlamıştır.

Muaviye iktidara gelince Hâricîler, onun gayr-ı meşru yollarla hilâfete geldiğini iddia ederek ayaklanmalarını sürdürdüler. Emevî dönemi boyunca hilâfetin gasp edildiği ve gayr-ı İslâmi bir yönetimin hâkim olduğu gerekçesiyle yer yer ayaklanmalar oldu. Emevîler çok sert yöntemlerle bu ayaklanmaları bastırmaya çalıştı. Ama aynı anda birden çok muhalif güçle mücadele etmek zorunda olduklarından Hâricîler'i tamamen yok edemediler. Bu süreçte ortak düşmanla mücadele idealinden dolayı Haricilerle Abbasoğulları arasında bir çatışma söz konusu değildir. Emevîlerin zaman zaman kendini gösteren keyfi uygulamaları da Hâricîler'in güçlenip halk tarafından daha çok kabul görmelerine sebep olmuştur. Bu dönemde Hâricî hareket, küçük sayıdaki gruplardan güçlü, dev kalabalıklara ve askeri birliklere dönüşmüştür.² Ama yine de isyanlar yöresel ve kısa süreli olmaktan kurtulamamıştır.

Hâricî doktrinin cezbediği muhatab kitle, kabile yapısına göre organize olmuş Araplar, benzer birikime sahip olan Berberîler ve Kürtler'den oluşmaktaydı.³ Bu halkların bir diğer ortak özelliği de iktidarın nimetlerinden mahrum oluşlarıdır.

Günümüzde Uman, Zengibar, Doğu ve Kuzey Afrika'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve artık Müslüman çoğunluğu tekfir etmeyen, amaçlarına ulaşmak

¹ W. Montgomery Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", *Early Islam*, (Oxford: 1990), 382.

² Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", 383.

³ Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", 384.

için de siyasi cinayetlere başvurmayan Hâricîler, İbadî mezhebine bağlı⁴ olup sayıları 1 milyondan azdır.⁵

1. EL-CEZİRE BÖLGESİ

el-Cezîre, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'ya verilen addır. Cezîretü Asur da denilen bu bölge Fırat ve Dicle ırmakları arasında uzanır.⁶ Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Siirt, Zap Havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alan el-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Doğuda Doğu Anadolu Bölgesi, güneyinde Irak bulunur.⁷ el-Cezîre, Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağladığından tarihi ve stratejik büyük bir öneme sahiptir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bölge Türkiye, Irak ve Suriye arasında paylaşıldı. Urfa, Samsat, Harran, Re'sül-Ayn, Nusaybin, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Hasankeyf ve Silvan Türkiye'de, Musul ile Sincar Irak'ta, Rakka ile Caber ise Suriye sınırları içinde kaldı.⁸

el-Cezîre bölgesi oldukça zengin, münbit, akarsuları ve otlakları bol olan bir bölgedir.⁹ Bu özellik, bölgenin, gerek kendi yöneticileri tarafından, gerek çevredeki diğer yöneticiler tarafından ciddiye alınmasının başlıca sebeplerindendir.

Bölge, İslâm öncesi dönemden itibaren bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre Diyâru Mudar, Diyâru Rabîa ve Diyâru Bekr adıyla üç tarihi bölgeye ayrılmıştır.¹⁰

Bölge, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce bölgede Bizanslılar ve Sasanîler hüküm sürmüştü. 17/638 yılında Hz. Ömer Suriye valisi Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'a bir mektup yazarak el-Cezîre Bölgesinin fethine girişilmesini emretti. O da İyaz b. Ğanem komutasında 5.000 veya 6.000 kişilik bir orduyu bölgeye gönderdi.¹¹ İyaz b. Ğanem, Rakka'dan bölgeyi fethetmeye başladı. 18-19/639-640 yıllarında batı

⁴ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 172.

⁵ John Alden Williams, "Kharijites" *Encyclopedia of Religion*, (New York: 1987), 8: 288-289.

⁶ Yakut b. Abdullah el-Hâmevî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldan*, Beyrut: Darü'l-Fıkr, (t.y.), 2: 134.

⁷ Ramazan Şeşen, "Cezîre", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara TDV Yayınları, 1997), 7: 509.

⁸ Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2:135; Şeşen, "Cezîre", 7: 511.

⁹ Şeşen, "Cezîre", 7: 510.

¹⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı "Mudar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara TDV Yayınları, 2005), 30: 359.

¹¹ Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzurî (279/892), *Futuhu'l-Büldan*, Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 247.

kısmını fethetti. Musul ve Dicle'nin doğusundaki yerler ise Ebu Musa el-Eş'ari'nin de içinde bulunduğu Irak ordusu tarafından 20/641 yılında fethedildi.¹²

20/641 yılında Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre Valiliğine Habib b. Mesleme, ondan sonra da Umeyr b. Sa'd tayin edildi. 26/647 yılında Muaviye, Suriye-el-Cezîre valisi olunca Humus, Kınnesrin ve el-Cezîre'ye önce Habib b. Mesleme'yi, daha sonra da Dahhak b. Kays el-Fihri'yi atadı. Dahhak, Hz. Osman'ın şehid edilmesine (35/656) kadar bu görevde kaldı. Hz. Ali halife olunca el-Cezîre'ye Malik el-Eşter'i tayin etti. Fakat Dahhak buna karşı gelip Muaviye'nin de yardımıyla Malik'i Musul'a püskürttü. Muaviye Halife olunca Suriye ve el-Cezîre'ye Nu'man b. Beşir'i vali tayin etti. Onun valiliği Muaviye'nin ölümüne kadar devam etti (60/680).¹³

el-Cezîre Bölgesi, Emevîler döneminde Suriyelilerle Iraklılar arasındaki çatışmaya sahne oldu. Nu'man b. Beşir'den sonra bölgenin önemi arttı. Doğu Anadolu ve Azerbeycan'ın idaresi de el-Cezîre Valiliğine bağlandı. Bundan sonra hanedan mensupları da buraya vali olarak atandılar.¹⁴

Bölge, Abbâsiler döneminde her yıl Bizans'a yapılan seferlerde üs vazifesi görmüştür. el-Cezîre bölgesi, Abbâsiler döneminde hububatı, atları, koyunları ve çeşitli ürünleriyle Bağdat ve Samerra'yı besliyordu. Emevîler ve Abbasiler'in ilk asrında bu bölge, devletin en çok vergi ödeyen vilayeti idi.¹⁵ Bütün bunlar, bölgenin önemini arttırıcı özelliklerdir.

el-Cezîre bölgesi, Emevîler döneminden itibaren devlete karşı birçok ayaklanmaya sahne olmuş ve bu özelliğini Abbâsiler döneminde de sürdürmüştür. Müsteşrik Adam Mez bu konuda şöyle der:

"Cezîre bölgesi, farklı gruplardan birçok asinin bir araya geldiği en büyük merkez idi. Onlar peşine düşebilecekleri bir komutan bulduklarında, öldürüp yağmalamaya devamlı hazır idiler".¹⁶

Bölge halkı genel anlamda ayaklanmaya müsait olduğundan, Abbâsilere karşı da sık sık ayaklanmalar olmuş ve Hâricî ayaklanmaları bölgede destek görmüştür.

¹² Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

¹³ Şeşen, "Cezîre", 7: 509.

¹⁴ Şeşen, "Cezîre", 7: 510.

¹⁵ Şeşen, "Cezîre", 7: 510.

¹⁶ Cem Zorlu, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 169 (Adam Mez, *el-Hadaratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabii'l-Hicri*, trc. M. Abdülhadi Ebu Rayde, Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-'Arabi t.y. 2:68)

Bölge tarihinde, kendi görüşlerini benimsemeyen her iktidara karşı isyana çağırın Hâricîler'in sürekli etnik ve sosyal zemini uygun bularak yayılmış olması dikkat çekicidir.

Bunun başlıca sebepleri şunlardır:

1. Bölgede Benî Bekr ve Benî Tağlib gibi silahlı Arap kabilelerinin varlığı,
2. Bölgenin Arap, Kürt, Ermeni, Rum ve Fars gibi değişik unsurları barındırması,
3. Bölgede ciddi bir ağırlığı olan ve savaşçılığıyla tanınan Şeybânoğulları'nın varlığı.

Musul ve çevresinde çadırlarda konaklayan bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan Şeybânoğulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuştu. Bölgedeki isyanları genellikle birçok Hâricî imam yetiştirmiş olan Benî Rabîa'nın bir kolu olan Benî Şeybân tertipliyordu.

Musul halkının bir kısmı yönetime karşı oldukları için ya Hâricî hareketlere katılıyorlar ya da Abbâsi devletine karşı onları koruyorlardı. Bölge halkının Abbâsilere karşı bu olumsuz tavrı, çoğunlukla Abbâsi valilerinin ve amillerinin yönetimdeki zulümlerinden kaynaklanıyordu.

1.1. Bölgede Yaşayan Önemli Arap Kabileleri:

1.1.1. Benî Mudar

Kabilenin atası Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan'dır. Mekke ve çevresinde yaşayan Benî Mudar, IV. yüzyılın başından itibaren Arabistan dışına çıkarak Harran, Rakka, Samsat, Tell-Mevzen ve Suruç dolaylarına kadar yayıldılar.¹⁷

Cahiliyye devrinde açlık korkusuyla kız çocuklarını öldürdükleri rivayet edilen Mudar kabilesi genelde bedevî hayatı yaşardı. Hz. Peygamber döneminde kabilenin bir kısmı iman etmiş, bir kısmı da putperestlikte ısrar etmiştir. Mudarlıların önemli bir kısmı bedevî alışkanlıklarına ve kabile asabiyetine bağlılığını uzun süre korumuş ve yerleşik hayata geçmekte zorlanmışlardır. Hulefa-i Raşidîn döneminden itibaren ilk İslam fetihlerinde görev almışlar ve bu fetihlerde ele geçirilen Suriye, Irak, İran, Mısır, Filistin, Kuzey Afrika, Horasan ve Endülüs gibi yerlere göç etmişlerdir. Göç eden Mudarlılar yeni kurulan Kûfe, Basra ve Kahire'de kendi adlarına kurulan

¹⁷ Küçükaşçı, "Mudar", 30: 358.

mahallelerde yerleşerek kabile asabiyetini sürdürmüşlerdir. Bu da onların Bedevî yaşantılarını sürdürmelerine yardımcı olmuştur.¹⁸

Yerleştikleri yeni yerlerde kabile asabiyeti adına özellikle Mudar-Rabîa düşmanlığı göze çarpmaktadır. İslam'dan önce bu iki kabile arasında varolan rekabet ve düşmanlık, kabilelerin İslam'a girmelerinden sonra da devam etmiştir.

el-Cezîre'de Diyâru Mudar diye adlandırılan bölgede Urfa, Harran, Rakka, Samsat, Karkısyâ, Suruç ve Re'su'l-Ayn şehirleri yer alır.¹⁹

1.1.2. Benî Rabîa:

Nizar b. Mead b. Adnan'ın diğer bir kolu olan Rabîaoğulları'nın anavatanı, Necd ve Tihame'nin alt tarafları ile Yemen'dir. Arîm Seli'nden sonra Yemen'i terkederek Irak ve el-Cezîre'ye yerleştiler.²⁰

Benî Rabîa ile Benî Mudar arasındaki rekabet İslam'a girmelerinden sonra da devam etmiştir. Benî Mudar'dan olan Hz. Peygamber'e karşılık Benî Rabîa içinden Müseylemetü'l-Kezzâb adlı biri peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Rabîaoğulları'ndan Talha en-Nemrî, Müseyleme ile görüşmüş ve ona birtakım sorular sorduktan sonra "Senin yalancı olduğuna şahadet ederim. Fakat Rabîaoğulları'ndan olan bir yalancı, Mudar'ın doğru sözlü Peygamber'inden daha iyidir". diyerek bu düşmanlık ve rekabetin ulaştığı boyutu göstermiştir.²¹

Rabîaoğulları, Hz. Ebu Bekir döneminde yapılan İslam fetihlerine katılmış, daha sonraki dönemlerde büyük çoğunluğu Haşimoğullarını destekleyen Güneyli kabilelere karşı Hâricîlerin yanında yer almıştır. Emevîlerin başından sonuna kadar meydana gelen Hâricî isyanlarının büyük bir kısmını bu kabile beslemiştir. Hatta Emevîlerin son dönemlerinde Benî Rabîa'nın anavatanı olan el-Cezîre, Hâricîliğin merkezi olmuş ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in ordusuna karşı savaştan 120.000 kişilik Hâricî ordusunun büyük bir kısmı da bu kableden oluşmuştur.²²

¹⁸ Küçükaşçı, "Mudar", 30: 359.

¹⁹ Küçükaşçı, "Mudar", 30: 360.

²⁰ Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadâriğe Kûfe*, 1. Baskı, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 143.

²¹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 1. Baskı, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987,) 2, 277.

²² Söylemez, *Bedevilikten Hadâriğe Kûfe*, 144.

el-Cezîre'de Diyâru Rabîa diye adlandırılan bölgede; Musul, Nusaybin, Sincar, Dara (Oğuz) ve Cizre şehirleri yer alır.

1.1.3. Benî Bekr:

Benî Rabîa'nın iki önemli kolundan biridir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Yemen, Yemame, Bahreyn ve Mezopotamya'da ikamet etmiş büyük bir Arap kabilesidir. Daha sonraları Mezopotamya'nın Kuzeyine doğru ilerleyerek onlara izafeten Diyâru Bekr diye adlandırılan bölgeye yerleştiler.²³ Diyâru Bekr bölgesi; Âmid (Diyarbakır), Siirt, Hani, Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Hizan, Mardin, Erzen (Yanarsu) ve Meyyafarkîn (Silvan) şehirlerini kapsar.²⁴ Bekrîler cahiliyye döneminde putperest bir kavim idi. 9/630 yılında kabilenin bir kısmı Peygamber'e elçi göndererek Müslüman oldu. Peygamber'in vefatından sonra da irtidat ettiler. Hz. Ebu Bekir'in el-A'la b. Hadremî komutasında gönderdiği ordu onların tekrar İslam'a dönmelerini sağladı. Bekr kabilesi, 12/633 yılında İran'a yapılan seferde Halid b. Velid'in ordusuna ve 14/635 yılında Irak'a yapılan seferde Müsenna'nın ordusuna katılmıştır. Cemel Savaşı (36/636) sırasında ise kabile ikiye bölünerek bir kısmı Hz. Ali'nin, diğer bir kısmı da Hz. Aişe'nin yanında yer almıştır. Bu savaşta Bekrîlerden yaklaşık 500 kişi öldürülmüş ve daha sonra da Bekrîlerin ekseriyeti Hz. Ali'nin taraftarı olmuştur.²⁵ 254/868 yılında Diyâru Bekr bölgesi amili Ebu Musa b. Şeyh b. Selîl eş-Şeybânî isyan ederek istiklalini ilan edip Şeyhoğulları emirliğini kurdu. 285/899 yılında Halife Mu'tazîd Billah şehri kuşatarak ele geçirdi ve Şeyhoğulları hâkimiyetine son verdi. Bundan sonra da bölge zaman zaman merkezden ayrılarak müstakil bir emirlik halini aldı.²⁶

1.1.4. Benî Tağlib:

Benî Rabîa'nın Tağlib b. Vâil'e nisbet edilen diğer önemli koludur. Kabilenin el-Cezîre'ye intikali ancak İslamî devrede gerçekleşmiştir. Kabilenin Hicrî I. asırda meskûn olduğu yerler; Habur, Karkısyâ, Sincar, Nusaybin, Musul, 'Ane ve Tikrit'i kapsayan orta el-Cezîre idi. Çoğunluğu Hıristiyan olan Tağlib Kabilesi İslam'ın ilk

²³ James Schleifer, "Bekîr", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 454.

²⁴ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab*, 2. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1402/1982), 1:96; Schleifer, "Bekîr", 2: 455.

²⁵ Kehhâle, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab* 1:, 97; Schleifer, "Bekîr", 2: 457.

²⁶ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 9: 465.

dönemlerinde de Hıristiyan kalmakta ısrar etmiş, sadece küçük bir topluluk Müslüman olmuştur. 11/633 yılında meydana gelen irtidad hareketi esnasında Benî Tağlib'den Secah adında bir kadın, Peygamberlik iddiasında bulunmuştur. 12/633 yılında da Halid b. Velîd'e karşı İran ordusunu desteklediler. Bundan sonra da çeşitli savaşlarda Müslümanlara karşı savaşmışlar ve bazı savaşlarda kardeş kabile olan Benî Bekr'le karşı karşıya gelmişlerdir. 16/637 yılında ise İslam'ı kabul ettiler. Başta Hz. Ali taraftarı olan Tağlib Kabilesi, kısa bir süre sonra Emevî taraftarı olmuş ve Sıffin Savaşı'ndan sonra Muaviye, bunları Kûfe'ye yerleştirmiştir. Halife Harun Reşîd döneminde Hâricî Velid b. Tarîf ayaklanmasına katılan Tağlibîler, Hicrî III. asırda el-Cezîre bölgesinden ayrılarak dağılmak zorunda kaldılar. Tarihte adları sürekli isyan ve kibirle anılan Benî Tağlib'in, bu dağılma sürecinden sonra ciddi bir etkinliği kalmamıştır.²⁷

1.1.5. Benî Şeybân:

Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olup tamamen göçebe bir hayat yaşayan Şeybânîler, Dicle'nin doğusunda ve Musul civarında meskûndular.²⁸ Emevîler döneminde Kûfe'ye yerleşmişlerdir.²⁹ Bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan ve savaşçılıklarıyla tanınan Şeybânîoğulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuş ve el-Cezîre bölgesinde meydana gelen birçok Hâricî isyanının liderliğini yapmıştır.³⁰

1.2. el-Cezîre Hâricîlerine Genel Bir Bakış

Emevîler ve Abbasîlerin ilk zamanlarında el-Cezîre halkının çoğu Hâricîliğin Sufriyye koluna mensup idi. Sufriyye mezhebinin büyükleri Emevî Halifelerinden Abdülmelik b. Mervan döneminde (65-86/685-705) el-Cezîre'ye gelerek kendi akîde ve kanaatlerini bu bölge Müslümanlarının çoğunluğunu teşkil eden Benî Bekr ve yeni Müslüman olan Benî Tağlib kabileleri arasında yaymaya başladılar.³¹

Abdullah b. es-Seffar et-Temîmî, fırkanın kurucusu olup, Nafi b. Ezrak'ın savunduğu "İsti'raz"ı (Hâricî olmayanların hısımlarının ve ailelerinin sorgusuz

²⁷ Harald Kindermann, "Tağlib", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11:620-626.

²⁸ Kehhâle, *Mu'cemü Kabaili'l-Arab*, 2: 622

²⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*, 146.

³⁰ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar* 170; Bkz. Tablo 1.

³¹ Yınanç, "Diyarbakir", 3:606.

öldürülmesi) reddederek Ezrakîlerden ayrılıp bu fırkayı kurmuştur.³² Daha sonra da Hâricî olmayan Müslümanların Kâfir olduğunu kabul eden Abdullah b. İbad'dan ayrılmıştır (65/684-685).³³ Ayrıca fırkanın kurucusunun Ziyad b. el-Asfer veya Nu'man b. Sufr olduğuna dair rivayetler de vardır.³⁴

Sufriyye Fırkası, Ezrakîlere ve İbâdilere göre daha ılımlı olup diğer Müslümanlarla barış içinde yaşanabileceğini kabul etmiştir. Fırkanın temel özellikleri şunlardır:

- a- Dinde ve itikatta sebat ettikleri sürece başka Müslümanlara karşı yapılan savaştan geri kalanlar (Kaâde) Kâfir değildir.³⁵
- b- Müşriklerin (kendilerine katılmayanların) çocuklarının ve kadınlarının öldürülmesi caiz değildir.³⁶
- c- Takiyye (mezhebî itikadın gizlenmesi), sözle caiz olup amelde caiz değildir.³⁷
- d- Hakkında şer'i bir had bulunan hırsızlık ve katl gibi günahları işleyenler, kâfir veya müşrik diye adlandırılmazlar. Bilakis, işledikleri amele istinaden katil veya sarik gibi isimlerle adlandırılırlar. Ama hakkında şer'i bir had bulunmayan, namazı terk gibi günahları işleyenler kâfir diye isimlendirilirler. Maamafih bu iki grup da mü'min olarak isimlendirilmez,³⁸ ancak valinin bunlara had uygulayıp kâfir olduklarına hükmetmesinden sonra kâfir diye isimlendirilirler.³⁹
- e- Dar-ı Takiyyede mü'min bir kadının kendi kavminden bir kâfir ile evlenmesi caizdir.⁴⁰
- f- İsti'râzı (soru sorulmadan hasımların ve ailelerinin öldürülmesi) uygulamamışlardır.⁴¹

³² Ebu'l-Muzaffer İsferyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Thk. Kemal Yusuf el-Hût, 1. Baskı, (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403/1983), 235; Ali b. Hüseyin Haşimî (1396/1976), *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, Beyrut: Müessesetü'l-Müfid, t.y.), 235.

³³ G. Levi Della Vida, "*Sufriyye*", *MEB. İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 10:782.

³⁴ Vida, "*Sufriyye*", 10:782.

³⁵ İmam Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Thk. Muhammed Fehmi Muhammed, 2. Baskı, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992), 1:134.

³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

³⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

³⁸ İsferyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 53; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134; Muhammed Ebu Zehra, (1974), *İslamda İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Trc. Sıbğatullah Kaya, Anka Yayıncılık, (t.y.), 80; Haşimî, *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, 235.

³⁹ İsferyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 53; Ebu Zehra, *İslamda İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 80; Haşimî, *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, 235.

⁴⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

- g- Muhaliflerle veraset, onların arkasında namaz kılmak, onların kestiği hayvanların etini yemek ve onlarla beraber Hac yapmak caizdir.⁴²
- h- Abdullah b. Saffar'a göre şirk iki çeşittir: Putlara itaat ve Şeytan'a itaat. Küfür iki çeşittir: Rububiyeti inkâr ve nimete karşı nankörlük. Beraat iki çeşittir: Allah'ın koyduğu sınırları aşanlar (günahkârlar) dan beraat ve inkâr ehlinde beraattir. Bunlardan birincisi sünnet olup ikincisi farzdır.⁴³

Sufriyye fırkası ilk toplu isyan hareketine Temîm kabilesinden Sâlih b. Müserrih'in 76/695 yılında Dara'da giriştiği ve Salih'in ölümünden sonra da Şebib b. Yezid eş-Şeybânî tarafından idare edilen ayaklanma ile başlamıştır. Şebib b. Yezid'in mağlubiyetinden sonra Emevîler döneminin sonuna kadar sadece Dahhak b. Kays'ın isyanına (127/744-745) katılmış görünüyörlar.⁴⁴

el-Cezîre halkı, III./IX. asır içinde yavaş yavaş Hâricîliği terketmeye başladı. Hâricîliği terkeden halk –siyasi görüşleri hariç- Hâricîliğe en yakın olan ve ictihada yer vermeyen Hanbelî mezhebini, ondan sonra da Malikî mezhebini kabul etti. Bölge, bu suretle Sünnîleşmiş ancak, Hâricîlik de tamamen yok olmamış, bazı köylerde varlığını korumaya devam etmiştir. Halife el-Muktedir (295-320/908-932)'in Diyâru Rabîa ve Diyâru Bekr valiliği'ne atadığı Nasirü'd-Devle (318/930) zamanında Şafîî mezhebinin büyük fakihlerinden Ebu Abdullah Muhammed b. Beyan el-Kazrunî, Diyâru Bekr'e gelmiş ve kendi mezhebini yaymaya başlamıştır. XI. asrın sonlarında Diyarbakır'ın Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra Hanefî fakihleri de bölgeye gelmiş ve bu mezhep yayılıp güçlenmiştir. Böylece XII. asırda bölgede dört Sünnî mezhep aynı anda yaşama imkânı bulmuştur. Ancak XIII. asrın ikinci yarısından itibaren bütün el-Cezîre'de Malikî ve Hanbelî mezhepleri sönerek Hanefî ve Şafîî mezhepleri kalmıştır. Hanefîlik, Osmanlı idaresinde devletin resmî mezhebi olduğundan daha fazla yaygınlaşmıştır. Günümüzde de bölge halkının özellikle de Türklerin çoğu Hanefîdir. Şafîîlik ise daha ziyade Kürtler arasında varlığını korumaktadır.⁴⁵

⁴¹ Vida, "Sufriyye", 10:782; Williams, "Kharijites", 8: 288.

⁴² Nasr b. Süleyman b. Said es-Sabiî, *el-Havâric ve'l-Hakikâtü'l-Gaibe*, 1. Baskı, (Ürdün: 1420/1999, 178.

⁴³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1:134.

⁴⁴ Vida, "Sufriyye", 10:782.

⁴⁵ Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır", *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966) 3: 611.

2. BÖLGEDEKİ KABİLELERE GÖRE AYAKLANMALAR

2.1. Benî Şeyban

2.1.1. Bureyke el-Hâricî Ayaklanması (132/750)

Abbâsiler iktidara geldikleri gibi Emevîlere karşı uyguladıkları baskı politikası neticesinde yer yer ayaklanmalar meydana geldi. Ebu'l-Abbas es-Seffah'ın Hilâfete geçtiği ilk yılda el-Cezîre bölgesindeki Abbâsi muhalifleri, Bureyke b. Humeyd eş-Şeybânî liderliğinde Halifenin kardeşi Vali Ebu Ca'fer'e karşı ayaklandılar (132/750).⁴⁶ Ayaklananlar Harran'a yürüyüp orada Seffah'ın 3.000 kişilik ordusuyla bekleyen Musa b. Ka'b'a saldırdılar. Cezîrelilerin yardımıyla Musa b. Ka'b'ı orada kuşattılar.

Emevîlerin Ermeniye Valisi İshak b. Müslim el-'Akilî, son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in yenildiğini duyunca Ermeniye'den ayrılıp Harran'a gitti. Hâricîlere katılıp halkı etrafına topladı. Musa b. Ka'b'ı yaklaşık iki ay muhasara ettiler. Ermeniye'deki Emevî Valisinin Harran'a gelip bu ayaklanmaya katılması, hareketin başlangıçta bir Hâricî ayaklanmasından çok yönetimden memnun olmayan kişilerin oluşturduğu bir halk hareketi olduğunu göstermektedir. Eğer bu hareket bir Hâricî ayaklanması olsaydı, ne Emevîleri temsil eden Vali bu harekete katılırdı, ne de hareket Valiyi kabul ederdi.

Ebu'l-Abbas es-Saffah isyanı bastırması için kardeşi Ebu Cafer'i gönderdi. Ebu Cafer yolda Rakka⁴⁷ ve Karkısyaya⁴⁸ uğradı. Her ikisinde de halk ayaklanmıştı. Kale kapılarını kapatıp Ebu Cafer'i içeri almadılar. Ebu Cafer Hacir'e geçti.⁴⁹ Ebu Cafer el-Mansur buraya gelince İshak b. Müslim ordusunu alıp Rûha'ya⁵⁰ geçti. Bu arada muhasara altında bulunan Musa b. Ka'b da kurtulup çıkmayı başardı ve Ebu Cafer'e katıldı. İshak b. Müslim, Emevîlerin Rakka Valisi kardeşi Bekkâr b. Müslim'i şimdi Mardin'e bağlı bir köy olan Dara (Oğuz)⁵¹ ve Mardin'deki Rabîaoğulları'na

⁴⁶ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, 168.

⁴⁷Rakka: Fırat'ın doğusunda, Harran'a üç günlük mesafede bir şehirdir. el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 3: 59.

⁴⁸Karkısyaya: Fırat'ın doğu yakasında Şam ile Hire arasında Diyâr-ı Rabîa'ya ait bir kasabadır. Abdullah b. Abdülaziz Bekrî, *Mu'cemu Ma İsta'cem min Esmâi'l-Bilad ve'l-Mevâdi'*, Thk. Mustafa es-Sekka, 3. Baskı, Beyrut, 1403/1983, 3: 1066.

⁴⁹İsmail bin Ömer İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, (t.y.), 10:53.

⁵⁰ Rûha: Cezîre'de Şam ile Musul arasında bir şehirdir. *Mu'cemü'l-Büldan*, 3:106.

⁵¹ Dara: Nusaybin ile Mardin arasında dağın eteğinde bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2: 418. Şimdiki adı Oğuz'dur.

gönderdi. O zamanlar Rabîaoğullarının lideri Bureyke adında bir Harûrî idi.⁵² Bureyke liderliğindeki Rabîaoğulları ordusu ile Bekkar b. Müslim'in ordusu, ortak düşman olan Abbâsilere karşı birleşti. Ebu Cafer onlara saldırdı. Çıkan çatışmada Bureyke öldürüldü (133/751).⁵³ Bekkar ise Rüha'da bulunan kardeşi İshak b. Müslim'e kaçtı. İshak, kardeşi Bekkar'ı Rüha'da bırakıp ordunun büyük kısmını da yanına alarak Sümeysat'a⁵⁴ kadar gitti. Burada durup karargâhının etrafına hendek kazdırdı. Ebu Cafer ise Bekkar'ı Rüha'da kuşattı. Amcasının oğlu Abdullah b. Ali'yi de Sümeysat (Samsat)'a gönderdi. İshak b. Müslim bu arada 60.000 kişi toplamıştı. Abdullah, İshak'ın üzerine yürüdü. Ebu Cafer de yetişti. İshak b. Müslim, son Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed'in öldürüldüğü haberinin doğru olduğunu öğrenince Ebu Cafer'den eman istedi.⁵⁵ Ebu Cafer de Emir'ül-Mü'minin'in onayıyla İshak'a eman verdi. Ayaklanmanın lideri olan Bureyke'nin öldürülmesiyle ayaklanma da dağıldı. Çünkü ayaklanma, tepkisel bir hareket olup ciddi bir altyapıdan mahrumdu. Bu özelliği, Hâricî ayaklanmalarının birçoğunda görmek mümkündür.

Seffah, bu olaydan sonra kardeşi Ebu Cafer el-Mansur'u el-Cezîre, Azerbeycan ve Ermeniyye'ye vali olarak atadı. Ebu Cafer de kardeşi Seffah'tan sonra halîfe oluncaya kadar bu görevini sürdürdü.⁵⁶

2.1.2. Mülebbed b. Harmele Ayaklanması (137/754)

Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî, Musul'daki Rabîaoğullarından olup⁵⁷ Ebu Cafer el-Mansur döneminde çevresindeki yaklaşık 1.000 Hâricîyle beraber el-Cezîre'de ayaklandı⁵⁸ (137/754).⁵⁹ Bu sırada Ebu Cafer el-Mansur'un el-Cezîre Valisi Humeyd b. Kahtaba idi.

İlkin el-Cezîre ribatından Bekkar el-Mervezi⁶⁰ komutasında yaklaşık 1.000 kişilik bir ordu Mülebbed'in üzerine yürüdü. Mülebbed onlarla savaşıp yendi ve birçoğunu da öldürdü. Silahlarını ve bineklerini aldı. Bu galibiyeti müteakib Musul'a

⁵² Muhammed b. Muhammed b. Abdu'l-Vahid eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*. Thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kâdî. 2. Baskı, (Beirut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 5:80

⁵³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 359.

⁵⁴ Sümeysat: Frat'ın batı kıyısında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan* 3:258. Adıyaman iline bağlı Samsat ilçesi 1988 yılında Atatürk Barajı Göleti altında kaldı.

⁵⁵ Bu arada Mervan'ın ölümünün üzerinden 14 ay geçmiştir.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*10: 53.

⁵⁷ Ebu Ömer el-Leysî el-Asferî Halife b. Hayyat, *Târîh-ü Halife b. Hayyat*, Thk. Ekrem Ziya el-Umerî, 2. Baskı, (Dimaşk: Darü'l-Kalem, 1397/1977), 1: 417.

⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 1:73.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 389; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 114.

⁶⁰ Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyalar*, 173.

doğru ilerledi. Musul birlikleri Mülebbed'e karşı koymaya çalıştıysa da ama yenilip dağıldılar. O da savunmasız kalan Musul'a girerek Âmil Abdülhâmid b. Rib'i'yi şehirden kovdu.⁶¹ Sonra Yezid b. Hatim el-Mühellebî komutasında bir ordu geldi. Onlarla Mülebbed arasında Tikrit⁶² yakınlarında çok çetin bir savaş oldu. Mülebbed, onları da yenerek birçok komutanını öldürdü ve Yezid'in birlikte olduğu bir cariyeyi de esir aldı. Ebu Cafer el-Mansur, azadlısı Mühelhil b. Safvan'ı 2.000 kişilik seçkin bir orduyla gönderdi. Mülebbed onu da yenip ordugâhını talan etti. Mansur, bu kez Horasan komutanlarından Nezzar'ı gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da yenip komutan Nezzar'ı öldürdü. Sonra Mansur, el-Cezîre amili Ziyad b. Mişkan'ı gönderdi. Mülebbed, Bâcerma'da karşılaştığı Ziyad b. Mişkan'ı da yendi. Ziyad, kaçmak zorunda kaldı. Sonra Halife Mansur, Ermeniyye eski valisi Sâlih b. Subeyh'i güçlü bir orduyla gönderdi. Salih'in ordusunda çok sayıda atlı vardı. Mülebbed, Nusaybin⁶³ ile Re'sü'l-Ayn (Ceylanpınar)⁶⁴ arasında gerçekleştirdiği saldırıda onu da yendi. Sonra Mansur, el-Cezîre valisi Humeyd b. Kahtaba'yı gönderdi. Mülebbed, bu orduyu da yenince Humeyd eman diledi. Aralarındaki anlaşma gereği Humeyd 100.000 dirhem ödeyerek canını kurtarmış oldu.⁶⁵

Mansur, Mülebbed'in galib olduğunu ve Humeyd'in eman istediğini duyunca Abdülcebbar b. Abdürrahman'ın kardeşi Abdülaziz'i, peşinden de Ziyad b. Mişkan'ı gönderdi. Mülebbed onlara 100 atıyla bir tuzak hazırladı. Abdülaziz'in ordusu gelince saklandıkları yerden çıkıp savaştılar. Abdülaziz'in bütün askerlerini öldürdüler.⁶⁶

Sonra Mansur, Hazım b. Huzeyme'yi 8.000 atlıdan oluşan Mervürruzlu⁶⁷ bir orduyla Musul'a gönderdi.⁶⁸ Hazım, Musul'a kadar gelip bazı adamlarını Mülebbed'e gönderdi. Mülebbed de Dicle'yi geçip Hazım'ın yanına geldi. İki ordu savaş için birbirine yaklaşınca Hazım, ordusunu düzene koydu. Öncü birliğe Fadle b. Nuaym'i, sağa Züheyir b. Muhammed'i, sola Ebu Hammad el-Abras'ı atayıp ortaya da kendisi geçti.

⁶¹ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, 173.

⁶² Tikrit: Dicle'nin batısında Bağdat ile Musul arasında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2:38.

⁶³ Nusaybin: Musul-Şam ticaret yolu üzerinde, suyu ve bahçeleriyle ünlü bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5: 288.

⁶⁴ Re'sü'l-Ayn: Harran ile Nusaybin arasında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 3:14. Günümüzde halk arasında Ceylanpınar için de bu isim kullanılmaktadır. Ancak, asıl Re'sü'l-Ayn, Suriye sınırlarında olup Ceylanpınar'ın hemen bitişiğindedir.

⁶⁵ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 389.

⁶⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 116.

⁶⁷ Mervürruz: Merv'in güneyinde bir şehir olup Merv'e göre daha küçüktür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5:112.

⁶⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 417.

Hazım, o gün akşama kadar hep Mülebbed'i izledi. Akşam olunca geceleme için ara verdiler. Mülebbed, sabahleyin ordusuyla beraber Hazze köyüne doğru yoluna devam etti. Hazım da onu izliyordu. O gün de akşama kadar takib devam etti, gece ara verdiler. Sabah olunca Hazım, Mülebbed'in kaçmak istediğini düşünerek peşinden ayrılmadı. Mülebbed'in ordusu ise Hazım'ın terkettiği yerleri ele geçirip ordusunu arkadan kuşattı. Önce ordunun sağ, sonra da sol kolunu kuşattı ve Hazım'ın bulunduğu orta kısma yöneldi. Hazım'ın emriyle askerleri atlarından inip bütün hayvanlarını kestiler ve kılıçlarla vuruşmaya başladılar. Hazım, askerlerine savaşmaktan başka bir alternatif bırakmamak için böyle bir yöntemle başvurma ihtiyacı duymuş olmalıdır. Ayrıca Hazım, Fadle b. Nuaym'a şöyle bir emir verdi: "Toz bulutu olup göz gözü görmeyince bir kısım arkadaşlarınızla atlarınızın yanına gidip onlara ok atın". Fadle, kendisine emredileni yaptı ve ok saldırısıyla kuşatmayı dağıttı. Hazım'ın askerleri sağ ve sol koldan dönmeye başladılar ve Mülebbed'in ordusunu ok yağmuruna tuttular. Mülebbed, yaklaşık 1.100 askeriyle beraber öldürüldü (138/756). Geri kalanlar ise kaçtı. Fadle onları takip edip yakaladığı 150 kişiyi daha öldürdü.⁶⁹ Böylelikle Ebu Cafer el-Mansur için çok büyük bir sorun haline gelen Mülebbed b. Harmele ayaklanması bastırılmış oldu.

2.1.3. Sahsah eş-Şeybânî Ayaklanması (171/787)

Harun Reşîd döneminde Benî Şeybân'dan Sahsah adlı bir Hâricî, el-Cezîre de ayaklandı (171/787).⁷⁰ O sıralar el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre idi. Sahsah, Ebu Hüreyre'nin gönderdiği orduyu yenerek Musul'a doğru ilerledi. Bâcerma yakınlarında Musul ordusuyla karşılaştı. Onlardan birçoğunu öldürüp el-Cezîre'ye döndü ve Diyâr-ı Rabîa'yı ele geçirdi. Harun Reşîd başka bir ordu gönderdi.⁷¹ Bu orduda bulunan Bezzar ve Davud b. İsmail, Sahsah'ı öldürüp ayaklanmayı bastırdılar (171/787).⁷² Harun Reşîd de el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre'yi azletti.

2.1.4. Fadl el-Hâricî Ayaklanması (176/792)

⁶⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5:116-117.

⁷⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 281. Halife b.Hayyat, bu tarihi 179 olarak vermektedir. Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*,1: 453.

⁷¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 281.

⁷² Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*,1: 453.

Fadl el-Hâricî⁷³ (veya Fudayl el-Hâricî),⁷⁴ Benî Şeybân'ın mevlası olan bir Hâricîdir. Harun Reşîd döneminde Nusaybin civarında⁷⁵ 20 atıyla ayaklanıp (176/792) Cizre'ye geldi. Cizre halkıyla kimseye dokunmamak şartıyla 100.000 dirheme anlaştı. Sonra Nusaybin'e 250 km. mesafede bulunan Nu'man⁷⁶ şehrine gelip orada Benî Tağlib'den 12 kişiyi öldürdü. Sonra 500 kişiyle Nusaybin'e geldi. Nusaybin'i ele geçirip Dara'ya geçti. Onlarla 5.000 dirheme anlaşarak Âmid'e geldi. Onlarla 20.000 dirheme anlaşıp Meyyâfârikîn'e⁷⁷ geçerek onlarla da 10.000 dirheme anlaştı. Sonra Erzen'e geldi ve orada 20 gün kaldıktan sonra 20.000 dirheme anlaşıp Hal'at'a geldi. Orada günlerce kaldıktan sonra 200 kişiyle Nusaybin'e döndü. Benî Ğanem'den Muammer b. İsa el-Abdi, 12.000 askeriyle Fadl'a saldırdı. Zap nehri yakınında meydana gelen çatışmada Fadl'ın ordusu Muammer'in ordusunu hezimete uğrattı. Muammer b. İsa'nın ordusundan bazıları Fadl'ı öldürmek için geri dönüp Fadl ve arkadaşlarını öldürdü (176/792).⁷⁸

Fadl, uğradığı yerlerin birçoğu ile haraç karşılığı anlaşıp savaşmamıştır. Bölgedeki daha başka bazı Hâricî ayaklanmalarında da görülen bu tavrın sebepleri; hâkimiyetlerini kabul ettirmek ve düşmanlarına yenilerini eklememektir.

Haraç aldıkları yerlerin ise buna razı olmalarının sebebi; hem yaşadıkları rahat hayatı parayla garanti etmenin daha kolay oluşu, hem de daha önceki tecrübelerden dolayı Hâricîlerden duydukları korku idi.

2.1.5. Velîd b. Tarîf Ayaklanması (178/794)

Harun Reşîd dönemindeki bir diğer Hâricî ayaklanması da Velid b. Tarîf b. Salt b. Tarık b. Seyhan b. Amr b. Fidevkıs b. Amr b. Malik eş-Şeybânî⁷⁹ liderliğindeki ayaklanmadır. Velîd'in diğer bir lakabı da eş-Şârî'dir. Hâricîler'e eş-Şârî⁸⁰

⁷³ Bu okunuş İbnu'l-Esîr'e göredir. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 296.

⁷⁴ Bu okunuş Halife b. Hayat'a göredir. Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:454.

⁷⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 296.

⁷⁶ Nu'man: el-Cezire'de Fırat yakınlarında bir beldedir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5: 293.

⁷⁷ Meyyâfârikîn: Diyâr-ı Bekr'de bir şehir olup şimdi Diyarbakır'a bağlı Silvan ilçesidir.

⁷⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 454-456.

⁷⁹ Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbâü'z-Zemân*, Thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Darü's-Sekafe, 1388/1968), 4:31. (Başka bir rivayete göre ise Benü Tağlib'den bir komutanın oğludur. Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Siyer-u A'lamî'n-Nübela*, Thk. Şuayb el-Arnâvut vd., 9. Baskı, Beyrut:Müessesetü'r-Risale, 1413/1993, 8: 231.

⁸⁰ Şârî: Satıcılar anlamında olup, çoğulu "eş-Şürrat"tır.

denilmesinin sebebi onların, “Biz, zalim yöneticilerden ayrılmakla nefsimizi cennet karşılığında Allah’a sattık” demelerindedir.⁸¹

Harun Reşîd'in Ravh b. Salih adında bir sadaka memurunun Benî Tağlib tarafından öldürülmesi ve bunun öcünün kardeşi Hâtim b. Salih tarafından 171/787 yılında korkunç bir şekilde alınmasından yedi yıl sonra Tağlibîler, Velid b. Tarîf liderliğinde ayaklandılar.⁸²

Velid b. Tarîf, kendi döneminde Şürâtin lideri olup cesaretiyle nam salmıştı.⁸³ el-Cezîre'de Fırat'ın kıyısında 30 adamıyla ayaklandı (178/794).⁸⁴ O sıralar el-Cezîre Valisi Abdülmelik b. Sâlih idi.⁸⁵ Velid, Nusaybin ve Habur⁸⁶ civarında oturuyordu.⁸⁷ Kısa sürede taraftarı çoğaldı; ciddi bir güce ve sayıya ulaştılar. Velid, Re'sü'l-Ayn'a doğru yola çıktı. Yolda Basra halkından Amr b. Mansur adında bir tüccarla karşılaştı. Amr'ın yanında Nastas adında bir de Hıristiyan vardı. Velid, Re'sü'l-Ayn yakınlarında Amr'ı, Hâricîliği benimsemediği için öldürüp malına el koydu. Nastas'ı da serbest bıraktı. Hâricîler kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları öldürmenin gerekliliğine inanıyorlardı; çünkü onlar müşrik idiler. Nastas'ı öldürmedi; çünkü o bir Hıristiyan idi ve kendileri gibi düşünme zorunluluğu yoktu. Sonra Re'sü'l-Ayn'a geldi fakat içeri girmeyip Nusaybin'e doğru ilerledi.⁸⁸ Nusaybin'de Komutan İbrahim b. Hazım el-Hüzeyme'yi öldürdü.⁸⁹ Oradan Ermeniyye'ye geçip Hal'at'ı 20 gün kuşattı. Halk 30.000 dirhem fidyeye kendini kurtardı. Sonra Azerbeycan'a, Hulvan'a ve Sevad⁹⁰ arazisine gitti. Ardından Dicle'nin batısına geçip Beled⁹¹ şehrine yöneldi. Oradan da 100.000 dirhem fidyeye alarak onlardan da vazgeçti.⁹² Sonra el-Cezîre'de faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Yetkililere şöyle sesleniyordu:

“Ben Velid bin Tarîf eş-Şârî,

Yenilmeyen bir arslanımdır.

⁸¹ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:450; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:34.

⁸² Kindermann, “Tağlib”, 11: 624.

⁸³ Hayrüddin ez-Zirikli, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 11. Baskı, (Beyrut: Darü'l-İlm lil-Malayin, 1415/1995), 7: 120.

⁸⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 302; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:171.

⁸⁵ Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer el-Abbâsî Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, (Beyrut: Dar-ı Sadr, Beyrut t.y.), 2:410.

⁸⁶ Habur: Re'sü'l-Ayn'da başlayıp Karkısyâ'da biten, Fırat'a dökülen nehirdir. İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:34.

⁸⁷ Zirikli, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 8:120.

⁸⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:451.

⁸⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 302; Zehebi, *Siyer-u A'lamî'n-Nübela*, 9:292.

⁹⁰ Sevad : Kûfe etrafındaki yeşil topraklara verilen addr.

⁹¹ Beled: Dicle kıyısında, Musul'un üst taraflarında eski bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1: 481.

⁹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 5: 302.

*Beni, zulmünüz evimden çıkardı.*⁹³

Velid, el-Cezîre Valisi Abdülmelik b. Salih'e saldırıp ordusunu Rakka'da muhasara edince Yahya b. Halid el-Bermeki, Harun Reşîd'e "Musa b. Hazım et-Temîmi'yi görevlendir. Firavn'un da adı Velid idi ve Musa (A.S.) onu boğdu".⁹⁴ dedi. Bunun üzerine Harun Reşîd, Musa b. Hazım et-Temîmi'yi güçlü bir orduyla gönderdi. Velid, onu karşıladı ve Musa'yı öldürüp ordusunu yendi. Bunun üzerine Harun Reşîd, Muammer b. İsa el-Abdi'yi gönderdi. Aralarında Diyâr-ı Rabîa'da çeşitli çatışmalar oldu. Sonunda Muammer'in ordusu da hezimete uğradı ve Muammer öldürüldü. Harun Reşîd "Bu işi ancak bir A'rabi olan Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî halleder". dedi ve Ma'n b. Zaide eş-Şeybânî'nin kardeşinin oğlu Yezid b. Mezyed b. Zaide eş-Şeybânî'yi gönderdi. Bir rivayete göre Harun Reşîd, Yezid'i Velid b. Tarîf ile savaşmaya gönderirken kendisine Hz. Ali'nin meşhur kılıcı Zülfikar'ı da verip, "Bu sana uğur getirsin" dedi.⁹⁵ Yezid b. Mezyed, meşhur komutanlardandı. Daha önce Ermeniye valisi idi. Harun Reşîd onu 172/788'de azletmişti. Sonra oraya tekrar atayıp Azerbeycan'ı da Ermeniye yönetimine ekledi. Harun Reşîd, Velid'e karşı Yezid'i gönderme kararını Yahya b. Halid el-Bermeki ile yaptığı iştişare sonucu vermişti.⁹⁶

İki ordu karşı karşıya gelince, Velid, Yezid'e "Ey Yezid! Zap suyunun kıyısında karşılaştığımızda başına gelecekleri biliyor musun?" diyerek kendine olan güvenini gösterip onu tehdit etti. Yezid ise Velid için planlar yapıyor ve onu aldatmak amacıyla ağır davranıyordu. Bunu yanlış yorumlayan Bermekîler, Yezid'e karşı gelip⁹⁷ Halifeye, Yezid'in aralarındaki akrabalık yüzünden işi ağırdan aldığına dair bir mektup yazdılar. Çünkü ikisi de Vâiloğullarındandı. Harun Reşîd öfkelenerek şöyle bir mektup yazdı: "Emirü'l-Mü'minin Allah'a Yemin eder ki; eğer bir köle gönderseydim senin yaptığından daha fazla iş yapardı. Fakat sen hilekâr ve akraba mutaassıbı bir adamsın. Andolsun ki, eğer onu öldürmeyi geciktirirsen senin kafanı bana getirecek birini göndereceğim".⁹⁸ Bunu üzerine Yezid 179/795 yılının Ramazan

⁹³ Mutahhar bin Tahir el-Makdisî, (387/997), *el-Bed'ü ve't-Tarih*, (Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, t.y.), 4:101; İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:33.

⁹⁴ İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:327.

⁹⁵ Zehebî, *Siyer-u A'lami'n-Nübela*, 4:72.

⁹⁶ İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:327.

⁹⁷ Ebu'l-Feth 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el- 'Akerî' ed-Dımaşkı es-Sâlihî el-Hanbelî, İbnu'l-İmâd, (1089/1678), *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbar-i men Zeheb*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1:288-289.

⁹⁸ İbn Hallikan, *Vefayätü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:32.

ayının ilk Cuma gecesi Hadise'de⁹⁹ Velid'le çatıştı. O gün şiddetli bir susuzluk çekildi. Öyle ki insanlar yaş bitkileri ağzlarına alıp emerek bir nebze olsun susuzluklarını gidermeye çalışıyorlardı. Yezid, "Allahım bu çok şiddetli bir sıkıntıdır, bunu üzerimizden kaldır". diye dua ediyordu. Arkadaşlarına dönüp "Anam babam size feda olsun. Karşımızdakiler Hâricîlerdir. Sadece bir hamle yaparlar. Sağlam durun, onların hamlesi bitince bu kez siz saldırın. Çünkü onlar bir defa hezimete uğrarlarsa artık geri dönmezler". dedi. Gerçekten de dediği gibi oldu. Velid ve adamları bir hamle yaptı; Yezid'in ordusu buna dayandı. Sonra kendileri bir hamle yaptılar ve Velid'in ordusunu dağıttılar.

Velid b. Tarîf öldürülüp ayaklanma bastırılınca Harun Reşîd, Ramazan ayında şükür umresine gitti. Umreden sonra dönüp Medine'de hac mevsimini bekledi ve insanlarla beraber Hac yaptı.¹⁰⁰

2.1.6. Hurâşe eş-Şeybânî Ayaklanması (179/796)

Harun Reşîd döneminde Velid b. Tarîf öldürülünce bir grup adamı Hurâşe¹⁰¹ eş-Şeybânî'nin etrafında toplandı.¹⁰² Bunlar, Hurâşe liderliğinde el-Cezîre'de tekrar ayaklandılar (179/796).

Hurâşe'nin ayaklanması bu özelliğiyle diğerlerinden farklıdır. Bölgedeki Hâricî ayaklanmaları genellikle bir liderin ortaya çıkmasıyla başlar; onun ölümüyle de sona ererdi. Bu ayaklanma ise Velid b. Tarîf ayaklanmasının bir devamı niteliğindedir. Velid'in ayaklanmasının bu kadar uzun sürmesi, onun diğer Hâricî liderlerden farklı olarak kültürel bir birikime sahip olması ve hareketini sadece tepkisel olmayan sağlam temeller üzerine kurmuş olmasındandır.

Hurâşe eş-Şeybânî, 179/796 yılında Sevad'a geldi. Oradan Bendeniceyn'e geçip Ömer b. İmran b. Cemil el-Fezzârî'yi öldürdü.¹⁰³ Sonra Dinever'e¹⁰⁴ geçip Leys ile karşılaştı. Leys'i yenip adamlarından yaklaşık 30 kişiyi öldürdü. Hurâşe, oradan

⁹⁹ Hadise: Fırat yakınlarında olup "Hadisetü'n-Nure" diye bilinen yerdir. İbn Hallikan, *Vefayatü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*, 4:328.

¹⁰⁰ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî (597/1201), *el-Muntazam fi Tarih'l-Müluki ve'l-Ümem*, Thk. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Ata, 1. Baskı, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992, 9: 38; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 306.

¹⁰¹ Halife b. Hayyat'ın Tarihi'nde "Cürâşe" diye geçer. Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:454.

¹⁰² Ya'kubî, *Târihu'l-Ya'kubî*, 2:410-411; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10:175; Dimaşki, I, 337.

¹⁰³ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:454.

¹⁰⁴ Dinever: Horasan'a bağlı bir kasabadır. İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 198.

Hulvan'a dönünce Leys, Hulvan¹⁰⁵ emiri Malik b. Ali el-Huzai'ye şöyle bir mektup gönderdi: "Hurâşe, yenik ve perişan bir vaziyette sana geliyor". Mektubu alan Malik harekete geçmek için adamlarını topladı. İki ordu Hulvan'a 30 km. mesafede Kındab denen yerde karşılaştı.¹⁰⁶ O gün Malik'in adamlarından 150 kişi öldürüldü. Sonra Hurâşe, Şehrezur'a, oradan Sinbaz'a, sonra Nihavend¹⁰⁷ ve Hemdân'a geçti.

Fadl b. Yahya, İbrahim b. Cibril'i 2.000 askerle ayaklanmayı bastırması için gönderdi. Uzun bir takipten sonra İbrahim, Hurâşe'den bir haber almak amacıyla rehberlerini görevlendirdi. Rehberler, gece yarısı Hurâşe'nin Berdan Vadisi'ne döndüğü haberini getirdiler. Bunun üzerine İbrahim de Berdan Vadisi'ne doğru yola koyuldu. Hurâşe, bunu haber alınca Semil'e yöneldi. İbrahim de peşine takıldı. Sonra Hurâşe, Heyt'e doğru yola çıktı. İbrahim de onu takip etti. Çok karanlık bir gece olduğundan İbrahim'in rehberi yolu kaybetti. Bir de baktılar ki Heyt'e yaklaşık 90 km. uzakta bir yerdeler. İbrahim buradan çevrede atlılar olup olmadığını araştırması için bir adam gönderdi. Giden adam Hurâşe'nin adamlarından Müslim b. Bekkar b. Müslim el-Akili ile karşılaştı. Önce Hurâşe'yi gördüğünü inkâr etti. Elçi kendisini sıkıştırınca da "Gel sana Hurâşe'nin yerini söyleyeyim". dedi ve adamı alıp Hurâşe'nin yanına götürdü. Hurâşe uyuyordu. Hurâşe'yi ve 13 adamını orada öldürdüler. Hurâşe'nin ölüm haberi İbrahim'e ulaştığında o da Heyt'e geri döndü (180/797).¹⁰⁸

2.1.7. Muhammed b. Amr eş-Şeybânî Ayaklanması (231/845)

Halife Vâsık döneminde Muhammed b. Amr eş-Şeybânî el-Hâricî,¹⁰⁹ 300 veya 400 adamıyla¹¹⁰ Diyâr-ı Rabîa'da ayaklandı (231/845). Ayaklanmayı bastırmak için Ebu Said Muhammed b. Yusuf onu izlemeye başladı. Önce Sincar'a, oradan da Musul'a kaçtılar. Onları takip eden Ebu Said sonunda Muhammed b. Amr'ı esir alıp bir ineğin sırtında Nusaybin'e getirdi.¹¹¹

¹⁰⁵ Hulvan: Bağdat yakınlarında bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2: 291.

¹⁰⁶ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 454.

¹⁰⁷ Nihavend: Hemedân'ın güneyinde üç günlük mesafede bir şehirdir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 5: 313.

¹⁰⁸ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1: 455-456; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 4: 644; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 311; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 175.

¹⁰⁹ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2: 483.

¹¹⁰ Taberî'ye göre ayaklananlar 13 kişidir. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 5: 284.

¹¹¹ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2: 483.

Ebu Said, yakaladığı Muhammed b. Amr'a ne yapacağını sormak için Vâsık'a bir mektup gönderdi. Vâsık ona şöyle cevap yazdı: "Onu öldürmen gerekmez. O sağ olduğu sürece, hiçbir Hâricî ayaklanmaz". Ebu Said de onu Bağdat Hapishanesi'ne gönderdi. Muhammed b. Amr, Vâsık döneminde hep hapishanede kaldı.¹¹²

2.2. Benî Hamdan

2.2.1. Hassan b. Mücalid Ayaklanması (148/765)

Ebu Cafer el-Mansur dönemindeki bir diğer Hâricî ayaklanması da Hassan b. Mücalid b. Yahya b. Malik b. Ecda' el-Hemdânî liderliğindeki ayaklanmadır.

Hemdânoğulları, daha Mekke döneminde Resulullah'a gelerek Müslüman olmuş ve ilk İslam fetihleri sırasında Irak ve Suriye cephelerinde savaşmışlardır. Bu fetihler neticesinde bazı Hemdânîler Kûfe'ye yerleşmiş ve Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer almışlardır. Liderleri Sa'd b. Kays, Sıffin'de aktif bir rol oynamış ve kabile, Hz. Ali tarafından birçok övgü almıştır. Suriye'de Dımaşk, Humus ve Lazkiye'ye yerleşen Hemdânîler ise, Muâviye'nin ve Emevî idaresinin yanında yer alıp, çeşitli idarî ve askerî görevler üstlenmişlerdir. Kûfe'ye yerleşenler, Hz. Ali'den sonra onun çocukları ve Ehl-i beyt mensuplarıyla birlikte hareket ederek Emevîler'e karşı başlatılan çeşitli isyanlarda etkili olmuşlardır.¹¹³

Hassan b. Mücalid, Musul yakınlarında el-Bafahhara¹¹⁴ köyünde ayaklandı (148/765). Ebu Cafer el-Mansur, Hassan'ın Hâricî olduğunu duyunca, "Hemdân'dan bir Hâricî ha!" diyerek hayretini ifade etti. Çünkü Hemdânoğulları, Ali şiasıydı. Kendisine, "O, Hafs b. Eşyem'in¹¹⁵ kızkardeşinin oğludur". dediler. Rivayetlere göre Hassan b. Mücalid, Hâricîlik düşüncesini Hâricî ulema ve fakihlerinden olan dayısı Hafs b. Eşyem'den,¹¹⁶ başka bir rivayete göre de dedesi Yahya'dan almıştır.

Ayaklanmayı bastırmaya giden Musul valisi Sakr b. Necd'e'nin ordusu yenilip Musul Köprüsü'ne sığınmak zorunda kaldı. Hâricîler burada bulunan çarşığı yakıp yıktılar ve mallarını yağmaladılar. Hassan, buradan Rakka'ya gitti. Oradan da deniz yoluyla Sind'e ulaştı. Bu arada Hassan, Uman Hâricîleri ile birleşip Uman'a yerleşmek istedi fakat Umanlılar kabul etmedi. Uman, Hâricîlerin İbadiyye kolunun

¹¹² Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:483.

¹¹³ Mustafa Fayda, "Hemdân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17:180.

¹¹⁴ Bafahhara: Musul'un doğusunda, Ninova'ya bağlı bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1:326.

¹¹⁵ Muhammed bin İshak İbnu'n-Nedîm (385/995, *el-Fihrist*, (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1398/1978), 1: 259.

¹¹⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5:185.

hâkimiyetindeydi. Halife Ebu'l-Abbas, 134/751 yılında burayı ele geçirip hâkimiyetini sağladıysa da halkın İbadiyye'ye olan bağlılığı devam etti. Halife Mansur, hilafeti boyunca, asabiyet neticesi ortaya çıkan kabileler arasındaki çatışmalarda, taraflardan birini desteklemek suretiyle devlete yönelik çok güçlü hareketlerin oluşmasına engel olmuştur. Hassan b. Mücalid'in birleşme talebine Uman Hâricîlerinin olumlu cevap vermemesi de Mansur'un bu politikasının bir neticesidir.¹¹⁷ Birleşme talebine olumsuz cevap alan Hassan, Musul'a geri döndü.

Vali Sakr, yanına Hasan b. Sâlih b. Hassan el-Hemdânî ve Bilal el-Kaysî'yi de alarak Hassan'ın üzerine tekrar yürüdü. İki ordu arasında meydana gelen savaşta Sakr yenildi. Hasan b. Sâlih ve Bilal el-Kaysî de esir edildi. Hassan, Kayşlı olan Bilal'i öldürdü. Ama Hemdânlı olan Hasan'ı serbest bıraktı. Burada Hâricîler'in teoride reddetmelerine rağmen kültürlerinin temelini teşkil eden kabilecilik anlayışından kurtulamadıklarını görüyoruz. Bu olay, dönemin Hâricîleri arasında görüş ayrılığına sebep oldu. Kimi Hassan'ı haklı görürken, kimi de kabilecilikle itham etti. Hassan'ın ordusunun büyük bir kısmının bu olayda Hassan'ı haklı görmeleri de kabileciliğin etkisini koruduğunu göstermektedir. Yine de bu görüş ayrılığı, bölünmelere sebep oldu ve Hassan'ın bazı arkadaşları kendisinden ayrıldı.¹¹⁸

Ebu Cafer el-Mansur Hâricîliğin kökünü kazımak için Musul'u kılıçtan geçirmeye niyetlendi. Ama halkın desteğini sağlamak için ulemaya ihtiyacı vardı. Bu konuda fetva almak amacıyla Ebu Hanîfe, İbn Ebi Leyla ve İbn Şübrüme'yi yanına çağırdı. Onlara, "Musul halkı bana karşı ayaklanmamak üzere benimle anlaştılar. Aramızdaki anlaşmaya göre ayaklandıklarında kanları ve malları helal olacaktı. Buna rağmen şimdi ayaklandılar. Ne dersiniz?" diye sordu. Ebu Hanife sustu, diğer ikisi, "Onlar senin halkındır. Eğer affedersen sana yakışan budur. Fakat cezalandırırsan da onlar bunu hak etmişlerdir". şeklinde cevap verdiler. Bu arada Mansur, suskun duran Ebu Hanife'ye dönüp "suskun kaldın ey Şeyh, sen ne dersin?" diye sordu. Ebu Hanife, "Ey Emire'l-Mü'minin onlar sana sahip olmadıkları şeyi helal etmişler. Örneğin; bir kadın, yaptığı bir anlaşmada nikâhı olmaksızın fercini helal saysa ona yaklaşmak caiz olur mu?" diye sorunca Mansur, "Hayır" dedi ve Musul'u

¹¹⁷ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar*, 189.

¹¹⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5:185.

kırıp geçirmek düşüncesinden vazgeçti fakat bir birlik sevkederek Hassan'ın ayaklanmasına son verdi (148/765).¹¹⁹

2.3. Benî Rabia

2.4.

2.4.1. Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Ayaklanması (160/777)

Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî Halife Mehdi döneminde (160/777)¹²⁰ el-Cezîre¹²¹ bölgesinde ayaklandı. Ayaklanma merkezi başlangıçta Bâcerma¹²² ve Kinnesrin¹²³ idi. Kısa sürede Abdüsselam'ın taraftarı çoğalıp¹²⁴ gücü de artınca Nusaybin'e geldi. Orada bulunan şehrin harac sorumlusu Benî Ca'fer'den Minhal b. İmran b. Kannan el-Kilabî, şehre girmemesi için Abdüsselam'a 20.000 dirhem gönderdi. Bu parayı alan Abdüsselam, Re'sü'l-Ayn'a yöneldi. Burada bulunan Benî Temîm kabilesi de Abdüsselam'ı şehre sokmayınca Âmid'e doğru yoluna devam etti. Orada, İsa b. Musa el-Horasanî ile karşılaştı. Buradaki çatışmada Abdüsselam'ın ordusu dağılmaya, adamları da kaçışmaya başladı. Abdüsselam, onlara şöyle seslendi: "Vallahi öldürmeye sizden başlayacağım. Çünkü siz savaştan kaçan kâfirlersiniz. Geri dönmezseniz yanına gideceğiniz kimseniz de yoktur". Bu tehdit üzere kaçanlar geri döndü. Meydana gelen çatışmada İsa b. Musa'nın ordusu mağlup oldu. Abdüsselam da yaptığı bir hamleyle İsa b. Musa'yı öldürdü.¹²⁵ Bundan başka da birçok komutan Abdüsselam tarafından yenilgiye uğratıldı. Son olarak Halife Mehdi, Şebîb b. Vac el-Mervürüzî komutasında 1.000 atlıdan oluşan bir ordu gönderdi. Bu ordudaki askerleri donattığı gibi her birine savaş öncesi 1.000'er dirhem verdi.¹²⁶ Şebîb'in ordusu Hâricîleri muhasara edince, Abdüsselam, Kinnesrin'e kaçtı. Şebîb onu takip ederek Kinnesrin'de yakalayıp öldürdü.¹²⁷ 160/777'da başlayan bu ayaklanma,

¹¹⁹ Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, 87.

¹²⁰ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:443.

¹²¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 242; Fığlalı, "Hâricîler", 16:172.

¹²² Bâcerma: el-Cezîre bölgesinde Rakka yakınlarındaki el-Belih'e bağlı bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 1: 313.

¹²³ Kinnesrin: Halep'in güneyinde, Hale yakınlarında, Halep'e bir günlük mesafede bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4: 404.

¹²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 135.

¹²⁵ Halife b. Hayyat, *Tarih-ü Halife b. Hayyat*, 1:443.

¹²⁶ Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, 4: 564; Cemalü'd-Din Ebu'l-Mahasin Yusuf el-Atabekî İbn Tağriberdî, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk-i Mısır ve'l-Kahire*, Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, (t.y.): 2: 421.

¹²⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarih'l-Müluki ve'l-Ümem*, 8: 256; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 242; Fığlalı, "Hâricîler", 16: 172.

Abbâsilerin iki yıl süren mücadeleleri sonucu Abdüselam b. Haşim'in öldürülmesiyle bastırılmış oldu (162/779).¹²⁸

Abdüselam'ın Amid'deki savaşta kaçan askerlerini geri döndürmek için yaptığı ve olumlu sonuç aldığı tehdit, bize, Hâricî ayaklanmalarının neden liderlerinin ölümüyle sona erdiği ve uzun soluklu olmadığı konusunda bilgi vermektedir. Abdüselam'ın, "Geri dönmezseniz yanına gideceğiniz kimseniz de yoktur". sözünden anlaşılıyor ki, ayaklanmaya katılanlar, aslında bu işi sürdürmek isteyen bilinçli kimseler değildir ama gidecek yerleri olmadığından savaşçı kazanmaktan başka alternatifleri yoktu. Çünkü onlar, devletin nazarında asi idiler ve savaşı bıraktıkları anda yaptıklarının hesabını vereceklerdir. Ne halktan ne de devletten kendilerini destekleyecek birini bulamayacaklardır. Mücadele gerekçesi böyle tezahür eden bir ayaklanma da elbette ki uzun soluklu olmayacak ve zafer getirmeyecektir.

2.5. Benî Temîm

2.5.1. Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî Ayaklanması (168/784)

Halife Mehdi döneminde Musul'da Temîm kabilesinden Yâsîn adında bir Hâricî ayaklandı (168/784). Musul askerleriyle savaşçı onları yendi. Bu galibiyet neticesinde Diyâr-ı Rabîa ve Cezîre'nin büyük bir kısmını ele geçirdi. Daha sonra Mehdi Billah, merkezden Muhammed b. Ferruh ve Benî Dabbe'nin mevlası olan Herseme b. A'yen komutasında bir ordu gönderdi. Yâsîn ve bazı arkadaşları, öldürülene kadar çarpışmaya devam etti (168/784). Geri kalanlar da hezimete uğrayıp dağıldı.¹²⁹

2.6. Benî Huzaa

2.6.1. Hamza b. Mâlik Ayaklanması (169/785)

Hamza b. Malik el-Huzaî, Hadi döneminde Abbasi Halifelerinin takip ettiği mali siyaseti beğenmediği için Musul'da ayaklandı (169/785). Hamza b. Malik ile dönemin el-Cezîre Amili Mansur b. Ziyad'ın gönderdiği ordu, Musul yakınlarında karşılaştı. Meydana gelen savaşta Hamza, bu orduyu yenip mallarını ganimet olarak aldı.¹³⁰ Musul halkının desteklediği Hamza, bu zaferle daha da güçlenerek

¹²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 10: 135; Ziriklî, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 4: 10.

¹²⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 257; Fığlalı, "Hâricîler", 16:172.

¹³⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5: 269.

ayaklanmasını sürdürdü. Ancak daha sonra yanına gelen iki kişi önce dost görünerek güvenini sağladılar, sonra da onu ansızın öldürdüler.¹³¹ Liderin öldürülmesiyle bu ayaklanma da sona ermiş oldu.¹³²

2.7. Benî Ğassan

2.7.1. Bilal eş-Şârî Ayaklanması (214/829)

Halife Me'mun, oğlu Abbas'ı el-Cezîre Valiliği'ne atayınca Bilal eş-Şârî ayaklandı (214/829). Me'mun ayaklanmayı bastırması için oğlu Abbas,¹³³ Ebu İshak¹³⁴ ve Harun b. Ebi Halef'i¹³⁵ Bilal'in üzerine gönderdi. Birleşen bu ordular Bilal'i öldürüp ayaklanmayı bastırdılar (214/829).

2.8. Benî Sa'lebe

2.8.1. Ebu'l-Amud es-Sa'lebî Ayaklanması (248/862)

Halife Mustain Billah döneminde Ebu'l-Amud es-Sa'lebi Diyâr-ı Rabîa'da ayaklandı (248/862). Mustain Billah onun üzerine Ebu Cevr et-Türkî'yi (veya Kaçur el-Ferġanî'yi)¹³⁶ gönderdi. İki ordu Kefertusa'da¹³⁷ karşılaştı. Çatışma sonunda Ebu Amud 25 Rebiü'l-Evvel cumartesi günü öldürüldü ve ayaklanma bastırılmış oldu. (248/862).¹³⁸

2.9. El-Becile

2.9.1. Müsavir b. Abdülhamid el-Becelî Ayaklanması (252/866)

Müsavir, Musul halkından, Şürâtın büyüklerinden cesur ve âlim bir kişiydi. Tikrit yakınlarında Musul'a bağlı Bevazic köyünde ikamet ediyordu. el-Becîle kabilesinden olan Müsavir, Halife Mu'tez Billah döneminde, çevresine Araplardan ve Kürtlerden birçok kişiyi toplayıp 252/866 yılı Receb ayında ayaklandı.

¹³¹ Ziriklî, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 2:280.

¹³² Fıġlalı, "Hâriciler", 16: 172.

¹³³ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* 5:492.

¹³⁴ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:464.

¹³⁵ İbn Taġribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk-i Mısr ve'l-Kahire*, 2: 209.

¹³⁶ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:495.

¹³⁷ Kefertusa: Dara ile Re'sül- 'Ayn arasında, Dara'ya yaklaşık 30 km. uzaklıkta bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4: 468.

¹³⁸ Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, 2:495; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, 5: 355; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6: 151.

Becîle kabilesi, İslam'dan önce Taife 120 km. mesafedeki Tebâle ile Yemen'in yüksek dağlık kısımlarında, Bedevî bir hayat sürdüren putperest bir kavim idi. 10/632 yılında kabilenin reisi Celil b. Abdullah el-Becelî başkanlığında bir heyet Medine'ye gelerek Hz. Peygamber (S.A.V.) ile görüşüp Müslüman oldular. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise bazı Becelîler irtidat etti. Hz. Ebu Bekir onların üzerine bir ordu gönderdi ve kısa bir süre sonra irtidat edenlerin hepsi tekrar Müslüman oldu. İslam fetihlerinde büyük rol oynayan Becelîler, Cerir başkanlığında bir heyetle Medine'ye gelerek, elde edilecek ganimetlerin dörtte birinin kendilerine verilmesi şartıyla Sâsânîlere karşı savaşmak üzere Irak'a gitmek istediler. Hz. Ömer onların bu teklifini kabul etti. Irak'a giden Becelîlerin çoğu Kûfe'ye, bir kısmı da Mekke, Basra, Dımaşk ve Endülüse yerleşti. Becîle kabilesi Sıffin Savaşında Hz. Ali'nin yanında yer aldı ama Muhelleb b. Ebu Sufre'ye yenilip dağıldı.¹³⁹

Müsavir b. Abdullah'ın ayaklanmasının sebebi olarak İbnu'l-Esîr şu olayı nakleder: Musul polis teşkilatı, Benî İmran'ın elindeydi. Musul emirleri Hüseyin b. Bükeyr adında birini göreve almışlardı.¹⁴⁰ Hüseyin, Müsavir'in Havsere adında bir oğlunu Hadisiyye'de¹⁴¹ hapse attı. Havsere, yakışıklı bir çocuktur. Hüseyin onu gece hapisten çıkarıp kendi evine götürüyor, sabah geri getiriyordu. Havsere, Bevazic'de olan babasına bir mektup yazıp "Ben gündüz mahpusum gece gelinim" dedi. Müsavir, oğlunun fuhuşta kullanıldığına çok kızdı ve bir ordu hazırlamaya başladı. Kendisine çok kişi katıldı ve güçlü bir ayaklanma başladı.¹⁴²

Ayaklananlar Hadisiyye'ye gidince Hüseyin b. Bükeyr saklandı. Müsavir oğlunu hapisten çıkardı. Etrafında Kürtlerden ve Araplardan çok kişi toplandı. Ayaklanmanın sebebi olan olay, şer'i bir suç olduğundan ve halkın her kesimi tarafından lanetlenen bir fiil olduğundan dolayı katılım yüksekti. Ayrıca bu olay, Hâricîler'in "bu yönetime karşı ayaklanmak gerekir" tezini de güçlendiriyordu. Ayaklananlar, Musul'a doğru gidip Musul'un doğusunda bir yerde konakladılar. Musul Valisi Ukbe b. Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. el-Eş'as b. Ehbân el-Huzai idi. Müsavir'i öldürmeleri için iki adamını gönderdi. Onlar da Dicle'yi geçip Müsavir'in yanına geldiler ama Hâricîler tarafından öldürüldüler. Oğlunu kurtarmış

¹³⁹ Mustafa Fayda, "Becîle", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul:TDV Yayınları, 1992),5: 287.

¹⁴⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 6: 186.

¹⁴¹ Hadisiyye: Dicle'nin Doğusunda Büyük Zap Suyu'na yakın, Musul'a bağlı bir köydür. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 2: 230.

¹⁴² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 6: 186.

olan Müsavir savaşmak istemedi ve geri döndü. Dönerken yanında götürdüğü oğlu Havsere şöyle diyordu:

*“Ben kendini Allah’a adanmış bir çocuktum,
Beni zulmünüz evimden çıkardı”.*¹⁴³

253/867 yılının Zilhicce ayında Müsavir 700 kişilik bir kuvvetle Bevazic’de tekrar ayaklandı. Bevazic valisi Bindar et-Taberî idi. Müsavir’in ayaklandığı ve Kerh-i Cüddan’a¹⁴⁴ gittiği haberi geldiğinde Horasan yolu Bindar ve Muzaffer b. Seysel’in elindeydi. Muzaffer, Bindar’a, Müsavir’e saldırmayı teklif etti. Bindar, “Bu gece bekleyelim. Yarın da bayramdır. Bayramı idrak ettikten sonra saldıralım”. dedi. Gece yarısı olduğunda Bindar, Müsavir’in daha erken davranacağından endişelenip harekete geçti. Müsavirin ordusuna yetişmek üzereyken adamlarından bazıları gece saldırmamayı ve beklemeyi teklif etti. O da, “Tamam, ortalık aydınlanana kadar bekleyelim”. dedi. Bu arada Hâricîler onları farkedip saldırıya geçtiler. Bindar et-Taberî’nin 300, Hâricîler’in ise 700 atlısı vardı. Savaş şiddetlenince Hâricîler bir hamle yapıp Bindar’ın adamlarından birçoğunu öldürdüler. Bindar, ordusu bitene kadar direndi. Hâricîler onları tek tek kesiyorlardı. Yaklaşık 50 kişi kaçıp kurtuldu; ama Bindar kaçmadı. Onu da öldürüp kafasını kestiler.

Haber Muzaffer’e gelince Bağdat’a doğru yola çıktı. Müsavir de Hulvan’a gitti. Hulvan halkı Hâricîler’i istemeyince savaş çıktı. Bu savaşta Müsavir’in adamlarından bir grup öldürüldü. Hulvanlılardan ise 400 kişi ve Hulvanlılara yardım eden birçok Horasanlı hacı öldürüldü. Bu olaydan sonra Hâricîler oradan ayrıldı.¹⁴⁵

Müsavir b. Abdülhâmid, Musul’un birçok yerini ele geçirmişti. Musul Valisi Hasan b. Eyyub b. el-Hattab el-Adevî et-Tağlibî, ona karşı Hemdânî komutanlarının piri sayılan Hamdan b. Hamdun’un da içinde bulunduğu büyük bir ordu hazırladı. Ordu yola çıkıp Zap nehrini geçti. Müsavir, güzergâhını değiştirip Vadiyu’r-Reyyat denen bir vadiye indi. Musul valisi Hasan, Müsavir’in peşini bırakmayıp takibe devam etti. Cemaziye’l-Evvel ayında karşılaştılar. Aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Musul ordusu, büyük bir kayıp vererek yenildi. Hasan ise kaçıp Hire’ye gitti. Bu zaferden sonra Müsavir daha da güçlendi, namı büyüdü ve insanlar kendisinden daha çok çekinmeye başladı.¹⁴⁶

¹⁴³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6: 187.

¹⁴⁴ Kerh-i Cüddan: Irak topraklarında Şehrezur’a yakın bir beldedir. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4: 449.

¹⁴⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:190; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*,10: 12.

¹⁴⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:195.

Musul ordusunu yenen Müsavir'in kendine olan güveni arttı ve Musul'a hareket etti. Musul girişinde Deyrül-A'la denen yerde konakladı. Şehrin emiri Abdullah b. Süleyman, Müsavir'e karşı zayıf olduğunu ve Musul halkının da kendisini müdafaa etmeyeceğini düşündüğünden –çünkü Musul halkı kendisine muhalif idi– direnmeyiip saklanmayı tercih etti. Müsavir şehre girip şehrin emiri Abdullah'ın evini yaktı. Savaşmadan şehri ele geçirmiş oldu. Kendisine hiç kimse karşı koymadı. Halk Cuma namazı için toplanınca da Müsavir, büyük câmide minbere çıkıp hutbe okudu. Hutbesinde, “Allahım bizi ve vatanımızı koru”. diye dua ediyordu. Hutbe okurken ve namaz kılarken Musul halkına güvenmediğinden silahlı adamları kendisini koruyordu. Musul'da daha fazla kalmaya cesaret edemedi ve oradan ayrılarak Hadisiyye'ye gitti. Çünkü orayı hicretine merkez edinmişti (255/869).¹⁴⁷

Daha sonra 256/870 yılında Müsavir'in ordusuyla Musa b. Boğa'nın ordusu Hanıkîn denen yerde çarpıştılar. Müsavir'in ordusu büyüktü. Musa'nın adamları ise 200 civarındaydı. Çarpışma sonucunda Musa'nın adamlarından birçoğu öldürüldü.¹⁴⁸

Müsavir, daha sonra Halifenin ordusuyla Celula'da¹⁴⁹ karşılaşp onları da mağlub etti. Kazandığı bu galibiyetten sonra daha da güçlenerek Musul'a girdi (255/869). Halifenin askerlerinden başka bir birlik daha saldırıya geçti ama onlar da yenildi.

257/871 yılında ise Müsavir önderliğindeki Hâricîler, günahkârın tevbesinin kabul olup olmayacağı konusunda ihtilafa düştüler. Müsavir, günahkârın tevbesinin kabul olacağını, Benî Züheyr el-Amravîlerden Ubeyde adında birisi ise kabul edilemeyeceğini savunuyordu. Ubeyde büyük bir ordu hazırlayıp Müsavir'e saldırdı. İki ordu Cemaziyelevvel ayında Musul yakınlarında Cüheyne denen yerde karşılaştı. Çatışmanın sonunda Ubeyde'nin ordusu yenildi ve kendisi de öldürüldü.

Bu zefer neticesinde Müsavir, Irak'ın çoğunu hâkimiyetine alıp zekâtın Halîfeye gitmesini engellemiş oldu. Böylece Halifenin önemli bir finansmanını kesip bu parayla kendi ordusunu techiz etti.¹⁵⁰ Halifenin ordusunun erzakı azaldı. Müsavir'in, mallara el koyması ve Halifenin hâkimiyetini paylaşması yönetime çok ağır geldi. Bu

¹⁴⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:205.

¹⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:227.

¹⁴⁹ Hanıkîn'e 35 km. mesafede bir yer.

¹⁵⁰ Zirikî, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*, 7:213-214.

sebeple Musa b. Boğa, Babikyal ve daha başkaları Müsavir'e karşı saldırıya geçtiler.¹⁵¹

261/875 yılının Cemaziyelahir ayında Müsavir el-Hâricî, dönemin Horasan yolu sorumlusu Yahya b. Hıf'sı öldürdü. Mesrur el-Buhlî, Müsavir'e karşı saldırıya geçti. Ebu Ahmed el-Mütevekkil de destek olunca Müsavir kaçmak zorunda kaldı.¹⁵²

263/877 yılında Müsavir, Halifenin gönderdiği orduyla karşılaşmak amacıyla Bevazic'den hareket etti. Müsavir'in adamları Şehrezur'da¹⁵³ bulunan Muhammed b. Harzad'a bir mektup yazıp ona liderliği teklif ettiler. Muhammed, çok ibadet eden biriydi. Bu teklifi kabul etmedi. Onlar da Eyyub b. Hayyan el-Variki el-Becelî'ye bey'at ettiler. Muhammed, onlara bir mektup gönderip Müsavir'in, işini hakkıyla yaptığını, dolayısıyla onu bırakmalarını yazdı. Onlar da "Biz bu adama bey'at ettik ve yaptığımızdan dönmeyiz". dediler. Muhammed kendisine bey'at edenlerle beraber onlara saldırdı. Çatışmada Eyyub b. Hayyan öldürüldü. Hâricîler de Muhammed b. Abdullah b. Yahya el-Variki'ye bey'at ettiler. O da öldürülünce Harun b. Abdullah'a bey'at ettiler.¹⁵⁴

20 Zilkade 263'te Halifenin veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, Müsavir'e saldırdı. Savaş meydanında Reşik adlı birisi Müsavir'in atına bir darbe vurdu ve Müsavir kafa üstü yere çakıldı. Bir müddet sonra da öldü (263/877). Namazını, Ebu Ahmed el-Muvaffak b. Mütevekkil kıldırdı.¹⁵⁵

Ayrıca 257/871 yılında Ali b. Müsavir ile Benî Zühayr'den Tavk adında bir başka Hâricî birlikte ayaklandı. Yaklaşık 4.000 kişi toplayıp Ezrime'ye yürüdüler. Halk direnmeye çalıştı ama yenildi. Tavk, bakire bir cariyeyi fey olarak alıp kendisiyle mescitte ilişkiye girince halkın tepkisini çekti. Bunun üzerine Hasan b. Eyyub b. Ahmed el-Adevi büyük bir ordu hazırlayıp Hâricîler'in üzerine yürüdü. Hasan, Tavk'ı öldürdü ve kafasını kesip Samerra'ya gönderdi.¹⁵⁶ Böylece halkın desteğini kaybeden bu ayaklanma da bastırılmış oldu.

2.9.2. Harun b. Abdullah el-Becelî Ayaklanması (263/877)

¹⁵¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:219.

¹⁵² İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*,10: 32.

¹⁵³ Şehrezur: Erbil ile Hemedân arasında bir kasabadır. Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 3: 375.

¹⁵⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:272.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*,10: 36.

¹⁵⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:234; Haşimî, *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*, 204.

Harun, Hâricîler'in Sufriyye kolundan olup,¹⁵⁷ Halife Mu'temid Billah döneminde Müsavir b. Abdullah el-Becelî'nin ölümünden sonra Hâricîler'in başına geçip ayaklandı (263/877). Kendisine bey'at edenler çoğalınca Musul çevresindeki yerleşim birimlerini kuşatıp haracını almaya başladı.¹⁵⁸

267/881 yılında Hâricîler arasında bölünme oldu. Muhammed b. Harzad adında bir Hâricî, adamlarını toplayıp Harun'a saldırmak üzere yola çıktı ve Musul yakınlarında bir mahalle olan Vasıt'a kadar geldi. O, savaştan kaçma imkânı olmasın diye öküze biner ve çok ağır kıyafetler giyerdi. Çok ibadet eder, çıplak yere otururdu. Musul'a geldiğinde halk onu iyi bir şekilde karşıladı. Harun ise o sırada Muhammed'le savaşmak için Ma'lesiya'da adam topluyordu. Muhammed'in Musul'a geldiğini duyunca oraya doğru yola çıktı. Muhammed ile Şemrah köyü yakınlarında karşılaştılar. Aralarında meydana gelen çatışmada Harun yenildi. Yaklaşık 200 adamı öldürüldü. Harun, mağlub olarak Dicle'yi geçip Benî Tağlib'e doğru gitti. Benî Tağlib, Harun'un etrafında toplandı. Muhammed b. Harzad da geldiği yere geri gitti. Harun, aldığı bu destekle Hadisiyye'ye gitti. Orada da etrafına çok kişi toplayıp Muhammed'in adamlarıyla mektuplaştı. Onlar da Harun'a ısındılar ve birçoğu onun yanına geldi. Muhammed'in yanında sadece Şehrezur halkından Şemridiliyyeli bir aşiret kaldı. Bunda Muhammed'in kaba kişiliği de etkili olmuştu. Muhammed açısından bir diğer olumsuzluk da Şehrezur'da oluşuydu. Çünkü Şehrezur'daki Kürtlerle diğer kavimler arasında düşmanlık vardı. Yani şehirde karmaşa hâkimdi. Harun ise Musul'daydı. Orada sukuneti sağlayıp adamlarına rahat bir ortam hazırladı. Muhammed'in adamları bunu görünce onlar da Harun'a meyletti. Muhammed ise Şehrezur'daki Celali Kürtlerine ve diğerlerine saldırdı. Kendisi öldürüldü. Böylece Harun, Hâricîlerin rakipsiz lideri oldu. Güçlendi; taraftarı çoğaldı ve birçok köy ve şehirde hâkimiyeti ele geçirdi.¹⁵⁹

272/885 yılında Benî Şeybân ve beraberindekiler Musul'a inip şehri talan ettiler. Harun el-Hâricî de onlara karşı ordu topluyordu. Hamdan b. Hamdun et-Tağlibî'yi de kendisine katılmaya çağırdı. Harun ve onun çağrısını kabul eden Hamdan Musul'a doğru yola çıkıp Dicle'nin doğusunda birleştiler. Birleşen iki ordu

¹⁵⁷ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:385.

¹⁵⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:272.

¹⁵⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:306.

Hazir nehrine gidip Benî Şeybân mahallesine yaklaştılar. Onları Benî Şeybân'a ait öncü bir birlik karşıladı. Harun'un öncü birliğine saldırıp yendiler.¹⁶⁰

282/895 yılında Mu'tazid Billah Musul'da Nasr el-Kaşuri'yi zekât toplamak ve zekât memurlarını tayin etmek ile görevlendirmişti. Ma'siliyya'daki görevli, yanında Nasr'ın adamlarıyla birlikte Musul'a doğru giderken yolda bir grup Hâricînin saldırısına uğradı. O gün akşama kadar çatışma devam etti. Gece olunca ayrıldılar. Çatışmada Harun'un gözde adamlarından Cafer adında biri öldürüldü. Cafer'in ölümü Harun'a çok ağır geldi. Harun, buna karşılık şehri talan etmelerini emretti. Nasr, Harun'a bir mektup gönderip Halifenin yakında olduğunu belirterek Harun'u tehdit etti. Mektubunda Halife'nin olaya el atması durumunda onu ve ordusunu helak edebilecek güçte olduğunu ve hiç kimseyle savaşmaktan geri kalmayacağını yazdı.

Harun, ona şöyle bir cevap yazdı: "Mektubunda bizi yenebilecek ordulardan bahsetmişsin. Allah'ın izniyle onlar bizi görünce bu sevdadan vazgeçeceklerdir. Bizimle beraber direnenlere ise Allah'ın takdir ettiğinden başka bir şey isabet etmeyecektir. Sen, Cafer'in kanının yerde kalacağını zannediyorsun. Hayır, Allah senin peşindedir. Perçeminden yakalayacak ve sana karşı hakka yardım edecektir. Bizi savaşla tehdit etme. Herşeyini topla ve gel. Allah'a yemin olsun ki size meydan okumamız kendimize olan güvenimizden değil, Rabbimize olan güvenimizdendir. Bahsettiğin sultanına gelince; o, zaten bize yakındır ve yaptıklarımızı da biliyor. Ama o, hiçbir eceli takdim veya tehir edemez, hiçbir rızkı genişletemez ve daraltamaz. Sen de Allah'ın izniyle bunu yakında anlayacaksın".

Nasr, Harun'un bu mektubunu Mu'tazid'a ilettili. Mu'tazid da Hasan b. Ali'yi Musul Valiliğine atayıp Hâricîleri bitirme emrini verdi. Ayrıca çevre vilayetlerin tümüne de Hasan b. Ali'ye itaat etmeleri emrini verdi. Hasan da askeri toplayıp Musul'a yöneldi. Zap suyunu geçince Hâricîlerle karşılaştılar. Aralarında çok şiddetli bir savaş oldu. Hâricîler Hasan'ın ordusunu dağıtmak için saldırıya geçtiler. Hasan, adamlarına yerlerinden ayrılmamalarını emretti. Onlar da bu emre uydular ve Hâricîleri geri püskürttüler. Hâricîler bu şekilde 17 hamle daha yaptı. Hasan'ın ordusunun sağ cenahı delindi ve bazı adamları öldürüldü. Ama Hasan sebat etti. Hâricîler doğrudan onun bulunduğu yere saldırdılar ama başarısız oldular. Adamları onun bu sebatını görünce yanına gidip direnmeye devam ettiler. Sonunda Hâricîleri

¹⁶⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:346.

çok kötü bir hezimete uğrattılar. Yenilen Hâricîler, savaş alanından kaçıp Azerbaycan'a sığındılar. Harun, ordusunun bu tavrına hayret ederek çöle yöneldi.

Harun, Benî Tağlib kabilesinin yanına, oradan Ma'lisiyya'ya oradan da tekrar çöle döndü. Sonra geri dönüp Dicle'yi geçerek Hire'ye oradan da tekrar çöle döndü.

Harun'un ordusu ise Mu'tazîd'ın gücünü görünce kendisinden eman dilediler. O da onlara eman verdi. Yaklaşık 360 kişi Halîfeye sığındı. Harun'un çevresinde az bir grup kaldı. Onlar da öldürülene kadar Harun'la beraber köy köy dolaştılar.¹⁶¹

282/895 yılında Halîfe Mu'tazîd, Tikrit'e gidip orada bir müddet kaldıktan sonra Hüseyin b. Hamdan et-Tağlibî'yi yanına çağırttı. Bir grup askeri yanına alıp Harun'u getirmesini emretti. Hüseyin bunun karşılığında Halîfe'den hapiste olan babasının serbest bırakılmasını talep etti. Halîfe de Hüseyin'in bu talebini kabul ederek onu gönderdi.

Hüseyin, Vasıf b. Müşîr'i ve atlılardan seçtiği 300 kişiyi alarak yola çıktı. Hüseyin'in isteği üzerine Halîfe, Vasıf b. Müşîr'e Hüseyin'e itaat etmesini emretti. Ordu Dicle'nin önüne geldiğinde Hüseyin, Vasıf'a ve diğer askerlerine şöyle dedi: "Burada bekleyin. Harun'un buradan başka çıkış yolu yoktur. Başka bir yerden kaçsa bile burayı terketmeyin. Ancak, yanınızdan geçerse veya benim öldürüldüğüme dair bir haber alırsanız o zaman ona engel olun". Hüseyin b. Ali, verdiği bu emirlerden sonra Harun'a saldırdı.

Hüseyin b. Ali, Harun b. Abdullah ile karşılaştı ve Harun'un ordusu yenildi. Her iki taraftan da çok sayıda asker öldü. Vasıf, ordusuyla beraber Hüseyin'in yerleştiği yerde üç gün bekledi. Adamları, "Burada çok bekledik. Biz olmadan Hüseyin onları yenemez. Biz de onun peşinden gidelim" dediler. Vasıf da onlara uydu ve Hüseyin'in peşinden gittiler. Mağlup olan Harun, Vasıf'ın terkettiği yere geldi ve karşıya geçti. Peşinden Hüseyin de geldi. Vasıf ve adamlarını orada bulamayınca onlara ne olduğunu anlayamadı. Hüseyin, Arap mahallelerinden birine gidip Vasıf'a ne olduğunu sordu. Önce konuşmadılar; ama Hüseyin onları tehdit edince Vasıf'ın, adamlarını alıp götürdüğünü söylediler. Hüseyin de Vasıf'ın peşinden gitti. Günler sonra ancak yetişebildi.

Harun, yaklaşık 100 kişiyle beraberdi. Hüseyin'den Allah için peşini bırakmasını istedi ve kendisine saldırmayacağı vaadinde bulundu. Hüseyin de onu

¹⁶¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:380-381.

serbest bıraktı. Verdiği söze rağmen Harun tekrar saldırdı. Hüseyin de geri dönüp bir hamle yaptı ve Harun'u esir alıp Mu'tazid'a getirdi.

Mu'tazid, Bağdat'a gidip Hüseyin b. Hamdan'ı oraya vali olarak atadı ve kendisini altın bir madalya ile taltif etti. Hüseyin'in babası Hamdan b. Hamdun'un ise salıverilmesi ve kendisine ihsanda bulunularak zenginleştirilmesi talimatını verdi.

Harun'u ise bir file bindirip teşhir etti. File bindirilirken kendisine dibace (kabartmalı ipek kumaş) giydirmek istediler. Harun bunu, haram olduğu gerekçesiyle reddetti ama zorla giydirdiler. İdam edildiğinde (282/895) şöyle haykırıyordu:

*"Allah'tan başka hüküm verecek yoktur, müşrikler istemese de..."*¹⁶²

2.9.3. Sâlih b. Mahmud Ayaklanması (318/930)

el-Becîle kabilesinden Sâlih b. Mahmud, Halife Muktedir Billah döneminde Bevazic'de ayaklandı (318/930). Etrafına Benî Malik'ten bir grubu toplayıp Sincar'a gitti. Orayı muhasara edip yağmaladılar. Şehri ele geçirdikten sonra irâd ettiği hutbesinde bolca Allah'ı anıp, insanları haramlardan sakındırdı ve sonunda: "Şeyhayn'ı (Ebubekir ve Ömer'i) kabul ederiz. Habiseyn (Osman ve Ali)'den uzağız. Mest üzerine meshi de kabul etmiyoruz" dedi.¹⁶³

Daha sonra oradan ayrılıp Musul topraklarındaki Şecaciye'ye gitti. Oranın halkından öşür aldı. Orada bir müddet kaldıktan sonra Hadisiyye'ye gitti. Oradaki Müslümanlardan zekât, Hıristiyanlardan ise cizye istedi. Halk bu isteğini reddedince aralarında savaş çıktı. Çıkan savaşta Salih'in adamlarından bir kısmı öldürüldü. Halk, Salih'in şehre girmesine engel oldu. O da batı tarafına gitti. Çıkan bu çatışmada Hadisiyyeliler Salih'in bir oğlunu esir almışlardı. Musul emiri Nasr b. Hamdan b. Hamdun onu kendilerinden alıp Musul'a götürdü.

Sâlih, oradan Sinn'e gitti. Sinn halkı Salih'le kendilerinden aldığı malları geri vermesi şartıyla anlaştı. Oradan Bevazic'e, sonra da Musul köylerinden Tell Husa'ya¹⁶⁴ gitti. Oradan Musul halkını tehdit eden mektuplar gönderip oğlunu istedi.

Sâlih, Musul'dan ayrılıp Selamiyye'ye gitti. Nasr b. Hamdan, bu yılın Şaban ayında onunla karşılaştı. Sâlih, kaçıp Bevazic'e gidince Nasr da peşinden gitti ve ona

¹⁶² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:384-385.

¹⁶³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 6:61; Watt, "The Significance of Kharijitesm Under the 'Abbasids", 385.

¹⁶⁴ Tell Husa: Büyük Zap Nehri yakınlarında Musul'a bağlı bir köydür. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih* 7:61.

yetişti. Aralarında çıkan savaşta Salih'in adamlarından yaklaşık 100 kişi öldürüldü. Nasr'ın adamlarından da bir grup öldürüldü. Sâlih ve iki oğlu esir edildi. Nasr onları önce Musul'a, oradan da Bağdat'a götürdü (318/930).

2.10. Benî Tağlib

2.10.1. Ağar b. Matara Ayaklanması (318/930)

Halife Muktedir Billah döneminde Musul'da Ağar b. Matara et-Tağlibî adında bir Hâricî ayaklandı (318/930). Ağar, Attab b. Külsüm et-Tağlibî'nin oğluydu. Re'sü'l-Ayn civarında ayaklanıp yanındaki yaklaşık 2.000 kişiyle Kefertusa'ya yöneldi. Orayı yağmalayıp halkı kılıçtan geçirdikten sonra Nusaybin'e gitti. Nusaybin yakınlarında konaklayıp yanına bir kısım askerini de alarak şehre girdi. Çıkan savaşta Ağar'ın ordusu yaklaşık 100 kişiyi öldürüp 1.000 kişiyi de esir aldı. Sonra esirleri 400'er dirhem karşılığı serbest bıraktı. Bu haber Diyâr-ı Rabîa emiri Nasirü'd-Devle'ye ulaşınca bunların üzerine bir ordu gönderdi. Nasirü'd-Devle'nin gönderdiği ordu Hâricîler'i yenerek Ağar b. Matara'yı esir alıp Bağdat'a götürdü (318/930).¹⁶⁵ Böylece bu ayaklanma da sona ermiş oldu.

SONUÇ

Hz. Ebu Bekir döneminde ilk belirtileri görülen, Hz. Osman döneminde düşünce olarak ortaya çıkıp ilk eylemlerini gerçekleştiren ve Hz. Ali döneminde de ümmetten tamamen kopan Hâricîler, ondan sonra da hiçbir iktidar ile barışmayıp tarih boyunca Müslümanlarla savaşmışlardır.

Hâricî ayaklanmaları, Emevîler döneminde bütün hızıyla devam etmiştir. Bu ayaklanmalarda Emevî Halife ve valilerinin keyfi uygulamaları ve gayri İslâmi kararları da kamçılayıcı olmuştur. Emevîler, Hâricîler'e karşı çok sert mücadelelerde bulunmuşlar ama aynı zamanda Haşimoğulları'na karşı da mücadele etmek zorunda olmaları, onların Hâricîler'i tamamen yok etmelerine mâni olmuştur. Emevîler dönemindeki kadar güçlü olmasa da Abbâsiler döneminde de ayaklanmalar devam etmiştir. Bu dönemde ayaklanmaların el-Cezîre bölgesinde yoğunlaşmasında bölgenin etnik yapısının büyük katkısı olmuştur. Bölge insanının hilâfet merkezinden uzak

¹⁶⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih* 7:61-62.

oluşundan kaynaklanan, iktidarın nimetlerinden mahrum olmasında ayaklanmaların burada yoğunlaşmasının bir sebebidir.

Buradaki ayaklanmaların çoğunun lideri Benî Şeybân kabilesindedir. Şeybânoğulları, Rabîaoğulları kabilesinin bir kolu olup, Musul çevresinde çadırlarda konaklayan Bedevî kabilelerinin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biridir. Bu sebeple el-Cezîre'deki Hâricîlik hareketi genellikle Diyâr-ı Rabîa'da Şeybânoğulları arasında kabul görmüştür. 252-282/866-895 yılları arasında bölgedeki üç ayaklanmanın el-Becîle kabilesinin liderliğinde olması, Becelîlerin de Hâricîliği benimsemelerinin ve bölgede Şeybânoğulları'nın eski gücünü kaybetmelerinin bir sonucudur.

Bu ayaklanmalarda dikkat çeken bir diğer husus da şudur: Hâricîler, ayaklanmalarında genellikle uzlaşmaya yanaşmamışlardır. Tek şartları Halîfenin ve/veya valinin azli olmuştur. Ama bölgede uğradıkları bazı yerlerle para karşılığı anlaşma sağlayıp savaşmadan orayı terketmişlerdir. Bu tavırlarının temel sebebi kendileriyle savaşmak istemeyen insanlardan belli bir miktar para alarak hâkimiyetlerini kabul ettirmek ve düşmanlarına bir yenisini eklememektir. Ama burada ayaklananların ekonomik durumunu da gözardı etmemek gerekir. Ayaklanmaya katılanlar genelde fakir insanlardı. Hem kendilerinin paraya ihtiyaçları vardı hem de ordunun techizi için para gerekiyordu. Asîlerin fakir kimselerden oluşması, bize şu fikri de vermektedir: Hâricî liderler, devletin –özellikle- ekonomik açıdan adaletsizliklerini fakir kesime anlattıklarında taraftar bulmaları kolay oluyordu. Ayaklanmalar, kültürel birikimden yoksun ve genellikle tepkisel olduğundan kalıcı değildi. Birkaç istisna hariç, birbirinin devamı niteliğinde de değildir. Bu ayaklanmaların gücü ve istikrarı, liderinin şahsiyetine bağlıdır. Çoğu zaman isyanın devlet için tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir anda liderin öldürülmesiyle ayaklanmanın bastırıldığını ve yok olup gittiğini görüyoruz. Hemen hemen el-Cezîre bölgesindeki bütün Hâricî ayaklanmalarının takip ettiği senaryo budur.

Hâricîler, ayaklanmalarında geçici de olsa bazı başarılar elde etmiş, birçok komutanı yenmişlerdir. Onlar göçebe hayatı yaşadıkları için iyi birer savaşçıydılar. Ayrıca onların tebliğde en iyi işledikleri kavram, "şehadet" idi. Mensupları, yaptıkları işin Allah yolunda yapılmış bir cihad olduğuna inandıkları için ölüme (şehadete) gitmekten çekinmiyorlardı.

Abbâsiler dönemindeki Hâricî ayaklanmaları tepkisel hareketler olduğundan pratikte hiçbir iyileştirme getirmemiş, ama bu protesto hareketlerine iştirak eden Hâricîlere, birşeylere ulaşıyormuş duygusu vermiş ve onların şehadet iştiağıyla psikolojik tatmin duygusu elde etmeleri sonucunu doğurmuştur.

Kaynaklarda Abbasîler döneminde el-Cezîre bölgesinde tespit edebildiğimiz en son ayaklanma Ağar b. Matara ayaklanması (318/930)'dır. Bu tarihten sonra bölgede Hâricî ayaklanmalarının olmaması, bölgenin siyasi ve demografik yapısında meydana gelen değişikliklerle izah edilebilir.

254/868 yılında Halîfe Mu'temid tarafından Ermeniyye ve Diyâru Bekr valiliğine atanan Ebu Musa b. Şeyh b. Selîl eş-Şeybânî, isyan ederek Şeyhoğulları emirliğini kurdu. Yaklaşık 30 yıl süren bu emirlik Şeybânlıların Hâricîlere olan desteğini azaltmış, 285/899 yılında Halîfe Mu'tazîd'ın Amîd'i ele geçirerek şehrin asîlere bir sığınak olmasını engellemesi, Şeybânoğullarının hâkimiyetini dolayısıyla da Hâricî faaliyetlerini daha da kısıtlamıştır.

Tağlib kabilesinden Hamdan b. Hamdun, Harun b. Abdullah el-Becelî ayaklanmasını (263/877) desteklemiştir. Ancak 281/894 yılında Halîfe Mu'tazîd tarafından tutuklanarak hapsedilmiştir. Hamdan'ın oğlu Hüseyin, 283/896'da Halîfeyle, babasının serbest bırakılması şartıyla anlaşarak Hâricîlere karşı savaşmış ve Harun'u yenmiştir. Bu zafer neticesinde Hüseyin, Bağdat'a vali yapılmış, babası da serbest bırakılmıştı. Böylelikle Hâricîlerin önemli bir desteği de devlet tarafına geçmiş oldu. Gerek Hamdanîlerin gerekse Şeyhoğullarının yönetime geçmesi birçok ayaklanma gerekçesini de ortadan kaldırmış oluyordu.

Bu süreç içinde bölge halkının bir kısmı da şehirleşmiş ve uysallaşmıştır. Ayrıca el-Cezîre halkının III./IX. yüzyıldan itibaren sünîleşmeye başlamış olması da Hâricî faaliyetlerinin kesilmesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz (ö. 487/1094). *Mu'cemu Ma İsta'cem min Esmâ'l-Bilad ve'l-Mevâdî'*. Thk. Mustafa es-Sekka. 3. Baskı. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/892). *Futuhu'l-Büldan*. Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Tarih'l-Müluki ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Ata. 1. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Ebu Zehra, Muhammed (ö. 1974). *İslamda İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Anka Yayınları, (t.y.).
- Fayda, Mustafa. "Becîle". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 5:287. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- "Hemdân". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Halîfe b. Hayyat, Ebu Ömer el-Leysî el-Asferî (240/854). *Tarih-ü Halîfe b. Hayyat*. Thk. Ekrem Ziya el-Umerî. 2. Baskı. Dımaşk: Darü'l-Kalem, 1397/1977.
- Hâmevî, Yakut b. Abdullah (626/1229). *Mu'cemü'l-Büldan*. 2. Baskı. Beyrut: Darü'l-Fikr. Beyrut, 1995.
- Haşimî, Ali b. Hüseyin (ö. 1396/1976). *Vak'atü'n-Nehrevan evi'l-Havarîc*. Beyrut: Müessesetü'l-Müfid, t.y.
- İbnu'l-Esîr, Muhammed b. Muhammed b. Abdu'l-Vahid eş-Şeybânî (ö. 630/1233). *el-Kâmil fî't-Tarih*. Thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kādî. 2. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282). *Vefayatü'l-A'yan ve Enbaü'z-Zemân*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Darü's-Sekafe 1388/1968.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Feth 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el- 'Akerî' ed-Dımaşkî es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1678). *Şezeratü'z-Zeheb fî Ahbar-i men Zeheb*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer (ö.774/1373). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. Thk. Mustafa Abdül-Vahid. Beyrut: Mektebetü'l-Maarif, 1395/1976.
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshak (ö. 385/995). *el-Fihrist*. Thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Darü'l-Ma'rif, 1398/1978.
- İbn Tağrîberdî, Cemalü'd-Din Ebu'l-Mahasin Yusuf el-Atabekî (874/1470). *en-Nücumu'z-Zahire fî Müluk-i Mısr ve'l-Kahire*. Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, t.y.
- İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-Dîn*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. 1. Baskı. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü Kabaili'l-Arab*. 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1402/1982.
- Kindermann, Harald. "Tağlîb". *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mudar". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Makdisî, Mutahhar b. Tahir (ö. 387/997). *el-Bed'ü ve't-Tarih*. Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, t.y.
- Sabiü, Nasr b. Süleyman b. Said. *el-Havâric ve'l-Hakikâtü'l-Gaibe*. 1. Baskı. Ürdün: 1420/1999.
- Schleifer, James. "Bekîr". *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevilikten Hadâriliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Şehristânî, İmam Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (ö.548/1153). *el-Milel ve'n-Nihâl*. Thk. Muhammed Fehmi Muhammed. 2. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Şeşen, Ramazan. "Cezîre". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922). *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*. 1. Baskı. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Vida, G. Levi Della. "Sufriyye". *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Watt, W. Montgomery. "The Significance of Kharijism Under the 'Abbasids". *Early İslam*. Oxford: 1990.

- Williams, John Alden. "Kharijis" *Encyclopedia of Religion*. New York: 1987.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer el-Abbasi (ö. 284/897). *Târîhu'l-Ya'kubî*.
Beyrut: Dar-ı Sadr (t.y.).
- Yınanç, Mükrimin H. "Diyarbakir"! *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim
Basımevi, 1966.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (ö. 748/1348). *Siyer-u A'lamî'n-
Nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvut vd. 9. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risale,
1413/1993.
- Ziriklî, Hayrüddin. *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*. 11. Baskı. Beyrut: Darü'l-İlm lil-
Malayin, 1415/1995.
- Zorlu, Cem. *Abbasîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*. Ankara: Ankara Okulu
Yayımları, 2001.

KİNDE KABİLESİ VE İSLÂM'A GİRİŞİ (HZ. EBÛ BEKR DÖNEMİ SONUNA KADAR)

İsmail TANRIVERDİ*

Öz

Güney Arabistan kökenli bir kabîle olan Kinde, III. yüzyıldan itibaren Kuzey ve Orta Arabistan'a göç etmiş V. yüzyılın ortalarında ise, Himyerîlere bağlı olarak Hucr b. 'Amr liderliğinde Necid dolaylarında bir devlet kurmuştur. Kinde devleti, daha çok Sâsânîlerle iyi ilişkiler kurarak varlığını korumakla birlikte Bizans ve Sâsânîler arasında kurdukları denge politikası sayesinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. VI. yüzyılın başlarında Hâris b. 'Amr liderliğinde en parlak dönemini yaşayan Kinde devleti, Hâris'in ölümü üzerine oğulları arasında çıkan çatışmaların sonunda parçalanmış ve bir daha devlet kuramamışlardır. Hz. Peygamber, Mekke döneminde ticaret için gelen Kinde kabilesine mensup bazı grupları İslâm'a davet etmiş; ancak olumlu cevap alamamıştı. Hicretin 10. senesinde Kinde kabilesini temsil eden bir heyet Eş'as b. Kays'ın liderliğinde Medine'ye gelmiş, Hz. Peygamberle görüşmüş ve İslâmiyet'i kabul etmiştir. Bu görüşme esnasında Hz. Peygamber Eş'as b. Kays'ın kız kardeşiyle nişanlanmış ancak Hz. Peygamberin vefatı üzerine evlilik gerçekleşmemiştir. Hz. Ebû Bekr Halife olunca Kinde kabilesi zekât meselesinden dolayı merkezi otoriteye karşı ayaklanmıştır. Kindeliler bu isyan hareketinde Hz. Ebû Bekr'in gönderdiği ordulara karşı fazla direnemeyip teslim olmuşlardır. Tutsak edilen Kindelilerden bir grup, liderleri Eş'as'la birlikte Medine'ye getirildiler. Burada durumunu zekice savunan Eş'as ve beraberindekiler Hz. Ebû Bekir tarafından serbest bırakılmıştır. Eş'as bu olaydan sonra Hz. Ebû Bekr'in kız kardeşi Ümmü Ferve'yle evlenmiş bu yolla Kinde kabilesiyle merkezi hükümet arasındaki bağların güçlenmesini sağlamıştır.

KİNDE TRIBE AND ENTRY TO ISLAM (UNTIL THE END OF THE ABU BAKR PERIOD)

Abstract

Kinde, a cousin of Southern Arab origin, has migrated to Northern and Central Arabia since the III. century. Kinde tribe established a state around Necid under the leadership of Hucr bin 'Amr depending on Himyeri in the middle of V. century. The Kinda state maintained its existence by establishing good relations with the Sassanians more and maintained their existence by the balance policy they established between Byzantine and Sassanians. At the beginning of the 6th century, Hâris bin 'Amr, the Kinda state, which had the brightest period under its leadership, was finally torn apart by the clashes between his sons upon the death of Hâris, Prophet Muhammad invited some groups belonging to the Kinda tribe who came to trade during the Mecca era to Islam; but could not get a positive answer. A delegation representing the Kinda tribe in the 10th year of the Hijra came to Medina under the leadership of Eş'as bin Kays, and the Prophet met with the Prophet and accepted Islam. During this meeting, Prophet Muhammad was engaged to the sister of Eş'as bin Kays, but marriage did not take place on the death of the Prophet. When Abu Bakr was the Caliph, the Kinde tribe rebelled against the central authority because of the Alms issue. In this rebellion, the Kindles surrendered to the armies sent by Abu Bakr. A group of captive Kindles were brought to Medina with their leaders Eş'as. Here, the situation was cleverly defended by Eş'as and his associate Abu Bakr. After this, Eş'as got married with the sister Ummu Ferve of Abu Bakr, thus strengthening the ties between Kinda tribe and the central government.

Makalenin Geliş Tarihi: 21.09.2018

Makalenin Kabul Tarihi: 10.12.2018

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. e-mail: İsmail.tanriverdi@gmail.com.

1. İslâm Öncesi Kinde Kabilesi

Kinde aslen Yemenli bir kabile olup,¹ Hadramut'taki² Yemen-Şam ticaret yolu üzerinde, Kinde Devletinin ilk başşehri olan Karyetü'l-Fav çevresinde oturmakta idi.³ Kinde'nin Kahtân'a kadar uzayan soy kütüğü şöyledir: Sevr⁴ b. 'Ufeyr b. 'Adiy b. el-Hâris b. Murre b. 'Uded b. Zeyd b. Yeşcub b. 'Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Yeşcûb b. Ye'rûb b. Kahtân'dır.⁵ Kabile, adını Sevr b. 'Ufeyr'in lakabından alır. Rivâyetlere göre Sevr b. 'Ufeyr'e "Kinde" denmesinin nedeni; babasının iyiliklerine karşı nankörlük etmesinden ileri gelir.⁶ Kinde kabilesini kabileden devlet yapısına taşıyan ve Kinde devletinin kurucusu sayılan Hucr b. 'Amr, "Âkilü'l-Mürâr" adıyla anılırdı. Bu nedenle Kinde kabilesi Âkilü'l- Mürâr oğulları diye de anılmıştır.⁷ Bunun yanında bu kabile "Kindat el-Mulûk" adıyla da anılmıştır.⁸

¹ Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beirut: 1397/1977), 2: 269; Muhammed Beyyûmî Mehrân, *Târîhu'l-'Arabî'l-Kadîm* (İskenderiye Üniversitesi: 1400/ 1980), 2: 603.

² Hadramut için bk. Hüseyin Algül, "Hadramut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 15: 65-68.

³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kinde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 26: 37; ayrıca bk. Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 272.

⁴ Kinde'nin asıl ismi kaynaklarda Sevr olarak geçmektedir. Bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, nşr. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire ts.), 425; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-'Arab* (Beirut: 1402/1982), 3: 998.

⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnâvut (Beirut: 1413/1993), 2: 38. Kindelilerin Kuzey ve Orta Arabistan'a hükmetmesine, Adnânîler'in yaşadıkları Gamruzîkinde adli yere yerleşmesine ve bazı arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere dayanarak Kinde'yi 'Adnânîler'den sayan görüşler de vardır. Bk. Küçükaşçı, "Kinde", 26: 37. Ancak kaynakların birçoğunda Kinde'nin soyu Kahtân'a dayandırılmaktadır. Bk. İbn Hazm, *Cemheretu Ensâb*, 419; Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-'Arab*, 3: 998; Mehrân, *Târîhu'l-'Arab*, 2: 599; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm* (Beirut: 1388/1969), 3: 315.

⁶ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rîfeti's-Sahâbe* (Beirut: ts.), 1: 98; Yusuf b. ez-Zekî Cemâleddin Ebu'l-Haccac el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r- Ricâl*, nşr.: Beşşâr 'Avâr Ma'ruf (Beirut: 1406/1985), 3: 287; Seyyid Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şi'â*, nşr. Hasan el-Emîn (Beirut: 1403/1983), 3: 463; Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-'Arab*, 3: 998; ez-Zehabî, *A'lâm*, 2: 38.

⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beirut: 1423/2002), 1: 185; Mehrân, *Târîhu'l-'Arab*, 2: 605. Hucr'un "Âkilü'l-Mürâr" lakabı ile anılmasının nedeni konusunda çok farklı rivâyetler vardır. İbn Hişâm'da geçen rivâyete göre; Hucr ve arkadaşları bir savaş sırasında "Mürâr" denilen acı bir bitkiden (muhtemelen aşırı açlıktan dolayı) yedikleri için kendisine bu lakap verilmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdülmelik bin Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, nşr.: Mustafa es-Sekâ- İbrahim el-İbyârî- Abdu'l-hâfiz Çelebî (Beirut: 1421/2000), 4: 241, 242; ayrıca bk. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-Twâl*, nşr. Abdulmun'im 'Âmir (Kahire: 1960), 224; Muhammed b. Salih ed-Dîmaşkî, *Subul el-Hudâ ve'r-Resâd fi Sîreti Hayri'l-İbâd/Peygamber Külliyyâtı*, trc. Hüseyin Kaya (İstanbul: Ocak Yayınları 2006), 6: 234; Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, 274.

⁸ Cevâd Ali, *Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 3: 315; F. Krenkow, "Kinde", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1979), 6: 812.

Kindeliler, III. yüzyıldan itibaren Kuzey ve Orta Arabistan'a, özellikle Necid bölgesine geçmiş; Mezopotamya, Filistin ve Suriye'yi içine alan geniş bir alana dağılmışlardır. Sürekli bir yerde oturmamasından dolayı Kâhtânî ve 'Adnânî Araplarının bir karışımı kabul edilen Kinde'nin meşhur kolları 'Amr b. Muâviye, Sekâsik, Tucîb, Vehb, Râiş, Beddâ', Velîa ve Sekûn olarak bilinmektedir.⁹

Kindeliler Miladî V. yüzyılın ortalarında¹⁰ Himyerîlere bağlı olarak Hucr b. 'Amr liderliğinde Necid dolaylarında bir devlet kurdular.¹¹ Rivâyete göre, Himyerî hükümdârı Hassan b. Es'ad (saltanatı: 420-425) ile Hucr b. 'Amr arasında anne tarafından akrabalık vardı. Bu akrabalıktan da yararlanan Hucr, Himyerî yönetiminde önemli yerlere geldi. Hassan b. Es'ad, kuzey bölgesi Araplarını itaat altına aldıktan sonra Hucr'u Ma'ad kabileleri üzerine emir tayin ederek orada bıraktı. Böylece emîrliğe yükselen Hucr, Miladî beşinci yüzyılın ilk yarısında Bekr b. Vâil kabilelerini de hâkimiyeti altına alarak Necid bölgesinde bir devlet kurdu.¹² Kuruluş aşamasında birçok Arap kabilesiyle savaşan Kinde kabilesinin "Eyyâmu'l-'Arab"da önemli bir yeri vardır. Hucr, kuzey bölgelerinde yerleşebilmek için o günkü Arap Irak'ı, bilhassa Bekr b. Vâil kabilelerinin çoğunlukta bulunduğu bölgelerde Hîrelilerle savaştı. Çünkü bu bölgede o sıralarda bulunan kabileler çoğunlukla Hîrelilere bağlıydı.¹³

Hucr b. 'Amr ölünce (M. 450) yerine oğlu 'Amr geçti. Onun yerine de oğlu Hâris b. 'Amr tahta oturdu (saltanatı: M. 490-528). Hâris, Sâsânî hükümdârı Kubat (saltanatı: M. 488-531) ve Hîre hükümdârı Münzir b. Mâissemâ (saltanatı: M. 514-563) ile çağdaştı.¹⁴ Hâris b. 'Amr, öncelikle Bizans imparatoru Anastasios ile anlaşma yaptı (M. 502).¹⁵ Daha sonra Kindelilerin Hîreliler'e karşı Yemen'deki dayanakları olan Himyerîler Habeşliler tarafından istila edilince (M. 525), Kindeliler, Sâsânîlere yaklaşmaya çalıştılar.¹⁶ Bu sırada Sâsânî kralı Kubat'ın

⁹ İbn Hazm, *Cemheretu Ensâb*, 477; Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-'Arab*, 3: 998.

¹⁰ A. Aziz Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, trc. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 72.

¹¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1: 185; Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-'Arab*, 3: 998, 999; Mehrân, *Târîhu'l-'Arab*, 2: 601-605; Krenkow, "Kinde", 6: 812; Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 72.

¹² Cevâd Ali, *Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 3: 321-323.

¹³ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: AÜİF Yayınları, ts.), 77; ayrıca bk. Krenkow, "Kinde", 6: 812.

¹⁴ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: 1399/1979) (Çev.: Ahmet Ağrakça vd., Bahar Yayınları, (İstanbul: 1986)), 1: 511-512 (trc. 1: 449-450); Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1: 186; Corci Zeydân, *el-'Arabu Kable'l-İslâm* (Beyrut: ts.), 288, 289; ayrıca bk. Çağatay, *Arap Tarihi*, 77.

¹⁵ Küçükaşçı, "Kinde", 26: 37.

¹⁶ Çağatay, *Arap Tarihi*, 77.

Mezdek dinini yaymasını fırsat bilerek bu dine giren Hâris, Sâsânîler'le iyi ilişkiler kurdu. Sâsânîler'e bağlı bulunan Hîrelilerin lideri Münzir b. 'İmru'l-Kays'ın Mezdek Dini'ni kabul etmemesi üzerine Sâsânî hükümdarı Kubat, Münzir'i tahtından indirip yerine bu dini kabul eden Kindeliler emîri Hâris'i getirdi.¹⁷ Hâris b. 'Amr, yönetiminde bulunan Arap kabilelerinin üzerine, oğullarını emîr tayin etti. Oğullarından Hucr'u, Benî Esed, Benî Gatafân ve Benî Kinâne kabilelerine; Şurabhîl'i, Bekr b. Vâil kabilesine; Ma'dikerib'i, Kays- Aylân kabileleri üzerine; Seleme'yi, Tağlîb ve Nemr kabileleri üzerine emîr tayin etti.¹⁸ Böylece Hâris b. 'Amr, Irak bölgesinde bulunan bütün Arap kabilelerini yönetimi altına aldı.¹⁹

Hâris'in bu yükselme devri uzun sürmedi. Sâsânî hükümdarı Kubat öldükten sonra Mezdek dininin aleyhinde olan Nûşirevân tahta geçti. Nûşirevân, Hâris'i tahtından uzaklaştırarak Münzir'i tekrar tahta oturttu. Hâris, Benî Kelb kabilesine sığındıysa da bir netice alamadı.²⁰ Hâris ölünce oğulları arasında kavga başladı. Bu şekilde VI. yüzyılın başlarında yükselişe geçen Kinde devleti, gücünü kaybedince diğer kabilelerin saldırısına mâruz kaldı. Hâris ölünce kendi bölgelerini yönetimi altında bulunduran oğulları da bir bir yönetimlerini kaybettiler. En çok dayanabilen Esed, Gatafân ve Kinâne oğullarını yöneten Hucr oldu. Benî Esed kabilesi Hucr'u öldürünce Hucr'un oğlu 'İmru'l-Kays babasının öcünü almak ve kendi yönetimini kurmak istedi. Fakat o da başarılı olamadı. Rivâyetlere göre 'İmru'l-Kays, Bizans imparatorluğundan yardım istediysede isteğine muvaffak olamadan dönüşte Ankara'da öldü. Bundan sonra da Kinde kabilesi devlet olarak bir daha varlık gösteremedi.²¹

Kinde kabilesi,²² çok eski tarihlerden beri Arap Yarımadası'nda dikkatleri en çok üzerine çeken kabilelerden biri olmuştur. İslâm'dan önce Hîreliler, Esed ve 'Abs gibi birçok kabileyle çetin savaflara giriştiler.²³ İki yüz yıla yakın bir süre devlet geleneğini de yaşayan Kinde kabilesi, bu anlamda Arabistan'da uzun süreli bir başarı gösteremedi. Bernard Lewis, Kinde krallığının doğuşu ve yayılışını İslâmiyet'in yayılışına bir ön deneme olarak değerlendirir. Ayrıca Kinde devletinin

¹⁷ Zeydân, *el-'Arabü Kable'l-İslâm*, 288.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1: 512 (trc. 1: 450); Zeydân, *el-'Arabü Kable'l-İslâm*, 288-289.

¹⁹ Çağatay, *Arap Tarihi*, 78.

²⁰ Zeydân, *el-'Arabü Kable'l-İslâm*, 288-289.

²¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1: 188, 189; Zeydân, *el-'Arabü Kable'l-İslâm*, 288-289; Küçükaşçı, "Kinde", 26: 37.

²² Kinde kabilesi hakkında genel bilgiler için bk. İsmail Râci el-Fârûkî- Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, trc. Mustafa Okan Kibaroglu- Zerrin Kibaroglu (İstanbul: İnkılab Yayınları, 1999), 28.

²³ Bk. Mehrân, *Târîhu'l-'Arab*, 2: 600-620; Cevâd Ali, *Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 3: 320-340.

yıkılış nedenini de şöyle açıklar: “Başlangıçta kudretli olduğu ve hatta Bizans ve Sâsânî imparatorluk sınırlarına kadar genişlediği halde, manevi kuvvet ve iş uyumu olmaması ve bir müddet sonra İslâm fetihleriyle karşılaşacakları zamana oranla çok daha kudretli olan Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının arz ettiği engelleri yıkmakta başarısızlığa uğraması yüzünden yıkıldı.”²⁴ Doğrusu Lewis’in Kinde krallığının doğuşu ve yayılışını İslâmiyet’in yayılışına bir ön deneme olarak değerlendirmesi, taraflı bir yaklaşımdır. Bu yüzden Lewis’in bu yaklaşımına ihtiyatla bakmak gerektiğini ifade etmekte fayda var.

Kinde Krallığı, Arap şiirinde devamlı bir hatıra bırakmıştır. VI. yüzyıla doğru yarımada'daki Arap kabilelerinin ortak bir şiir dili ve tekniği vardı. Arap kabileleri, ortak geleneklerinin ve sözlü edebiyatlarının gelişmesini Orta ve Kuzey Arabistan kabilelerini ilk defa bir araya getiren Kinde Krallığının başarılarına borçludur. VI. yüzyılda Arap dili ve edebiyatı tam klasik olgunluğuna Kinde krallığıyla ulaşmıştır.²⁵

Kinde kabilesi, cahiliye döneminde çoğunluk itibariyle putperest idi.²⁶ Kabile; Celsed, Zureyh ve Vâil b. Hucr putlarına tapıyordu.²⁷ Kâbe ile ilgili geleneğe de bağlı olan Kindeliler, Nesî geleneğini ihdâs ederek başta bu görevi üstlenmişlerdir.²⁸ Kabile içerisinde Yahudiliği benimsemiş önemli sayıda şahsın olduğu da bilinmektedir.²⁹ Kinde kabilesinin Yahudileri ile Medine Yahudileri arasında bir bağ bulunmaktaydı. Hatta Kindeli Yahudilerden biri olan Sa'lebe b. Ebû Mâlik Abdullah b. Sâim el-Kindî, İslâm'dan önce Medine'ye gelerek Kureyzâ kabilesinin arasına yerleştiği için “el-Kurazî” nisbesini almış, daha sonra da İslâm dinini kabul etmiştir.³⁰ Kindeliler içinde Hıristiyanlığı benimseyenler olduğu da ileri sürülmektedir. Hatta bunlardan, Ebrehe'nin ordusuna katılanlar da bulunuyordu. Mezdek dinini kabul eden Kinde lideri Hâris b. 'Amr'dan sonra az da olsa bu dinî geleneği devam ettiren Kindeliler vardı.³¹

²⁴ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Anka Yayınları, 2000), 44.

²⁵ Lewis, *Tarihte Araplar*, 45.

²⁶ Kehmâle, *Mu'cemu Kabâil'l-'Arab*, 3: 1000.

²⁷ Kehmâle, *Mu'cemu Kabâil'l-'Arab*, 3: 1000; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 112; Mustafa Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı* (Ankara: 1982), 21.

²⁸ Kasım Şulul, *Hız. Peygamber Devri Kronolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 73; ayrıca bk. Küçükkaşçı, “Kinde”, 26: 38.

²⁹ Kehmâle, *Mu'cemu Kabâil'l-'Arab*, 3: 1000.

³⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*, 112.

³¹ Küçükkaşçı, “Kinde”, 26: 38.

2. Kinde Kabilesi'nin İslam'la Tanışması

Kaynaklara göre, Kinde kabilesinin İslâmiyet'le karşılaşmasıyla ilgili üç ayrı rivâyet vardır. İbn İshak'ın Taberî'de geçen rivâyetine göre; Hz. Peygamber, daha Mekke'de iken hac mevsiminde Mekke'ye gelen çeşitli kabilelere yeni dini anlatıyor ve onları İslâm'a davet ediyordu.³² İbn Kesîr'de de geçen bu rivâyet şöyledir: Hz. Abbas'ın anlattığına göre, Resûlullah amcası Abbas'a: "Sende ve kardeşlerinde beni koruyacak güç göremiyorum. Sen beni panayıra götür ki oraya gelen kabilelerle konuşayım." der. Bunun üzerine Hz. Abbas onu kabilelerin olduğu yere götürür. Hz. Abbas, Resûlullah'a: "İşte bunlar Kindeliler ile kendilerine bağlı olan gruplardır. Yemen'den hacca gelenlerin en faziletlieleridirler. İşte şurası da Bekr b. Vâil kabilesinin konutlarıdır. İşte şurası da 'Amîr b. Sa'sa'â oğullarının konutlarıdır. Hangisine gideceksen kendin tercih et." dedi. Resûlullah, önce Kindelilere gitti. Onlara: "Bu kavim kimlerdendir?" diye sordu. Yemen'in Kinde kabilesinden olduklarını söylediler. Hangi kolundan olduğunu sorduğunda; 'Amr b. Muâviye oğullarından olduklarını söylediler. Bunun üzerine Resûlullah, kendilerine İslâmiyet'i anlattı ve kabul ettikleri takdirde geleceğe dönük çeşitli vaatlerde bulundu. Ancak onlar, Hz. Peygamber'in bu teklifini reddettiler."³³ Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber'in teklifi üzerine Kindelilerden biri kalkıp "Ey kavmim o sizin önünüze geçmeden siz onun önüne geçin (yani onu kabul edin). Vallahi, Ehl-i kitaptan olanlar bize Harem'den bir peygamberin çıkacağını ve zamanın yaklaştığını belirtmişlerdi" demiştir.³⁴

İbn İshak'a dayandırılan bir rivâyete göre; Hz. Peygamber, içlerinde Kindelilerin de bulunduğu Kelb kabilesi, Âmir b. Sa'saa ve Hanife oğullarını İslâm'a davet etti. Ancak Hz. Peygamber'in tebliğine karşılık bu dört kabileden daha çirkin tepki gösteren olmamıştır.³⁵

Taberî'nin anlattığına göre Hz. Peygamber, onların lideri olan Müleyh'le muhatap olmuş, ancak Hz. Peygamber'in bu teklifini Müleyh reddetmiştir.³⁶

Kindelilerin İslâm'la karşılaşmasıyla ilgili diğer bir rivâyet ise İbn Hişâm'da geçen Ukeydir'in esir edilmesi hâdisesidir. Buna göre; Hz. Peygamber, Tebük seferinden dönerken Hâlid b. Velîd'i 400'ü aşkın süvariyle birlikte Dûmetu'l-

³² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l- Mulûk* (Leiden: 1879), 2, 83.

³³ Taberî, *Târîh*, 2: 83; Ebu'l-Fidâ İsmâil bin Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Ali Şîrî (b.y.: 1408/1988), 3: 170-172.

³⁴ ed-Dımaşkı, *Subul el-Hudâ*, 2: 447.

³⁵ ed-Dımaşkı, *Subul el-Hudâ*, 2: 441.

³⁶ Taberî, *Târîh*, 2: 83; ayrıca bk. Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 119.

Cendel'in hâkimi olan Kinde kabilesinin Sekûn koluna mensup Ukeydir b. Abdülmelîk'in üzerine gönderdi. Hâlid, buradaki kaleyi ele geçirerek Ukeydir ile kardeşini³⁷ Medine'ye götürdü. Hz. Peygamber, cizye ödemek üzere Ukeydir ile bir antlaşma yapmış³⁸ ve memleketine dönmesine izin vermiştir.³⁹

Kinde kabilesinin İslâm'la tanışmasıyla ilgili üçüncü bir rivâyet ise, hicretin 10. yılında⁴⁰ Eş'as b. Kays liderliğinde Medine'ye kalabalık bir Kinde heyetinin gelmesi hâdisesidir. Eş'as b. Kays diye anılan Ma'dikerib b. Kays b. Ma'dikerib b. el-Eş'as el-Kindî,⁴¹ Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre önce yetmiş kişilik bir heyetle Medine'ye gelip Hz. Peygamber'le görüşmüş ve heyetle beraber İslâm'ı kabul etmiştir. Heyet, Hz. Peygamber'den aldıkları çeşitli hediyelerle beraber memleketlerine geri dönmüştür.⁴² Kindelilerin İslâm'la en yakın diyalogları bu hâdise olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra başta Eş'as b. Kays olmak üzere Kinde kabilesinden önde gelen birçok şahsiyet daha ilk dönem İslâm siyasetinde önemli roller üstlenmişlerdir.

3. Kinde Kabilesi'nin İslâm'a Girmesi

Heyetler yılı olarak bilinen Hicretin 10. (Miladî 632) yılında⁴³ Eş'as b. Kays, Kinde kabilesinden oluşan bir heyetin başında Medine'ye geldi. İbn Hişâm'ın anlattığına göre bu heyette Eş'as'la birlikte 80 kişi bulunmaktaydı.⁴⁴ Heyette bulunanlar, saçlarını omuzlarına doğru taramış ve sürmelenmişlerdi. Üzerlerinde

³⁷ İbn Hişâm'ın rivâyetine göre Ukeydir'in kardeşinin ismi Hassan idi. Hâlid ve askerleri Onu öldürdüler. Ukeydir'i ise esir edip Medine'ye götürdüler. Bk. *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 180.

³⁸ Vâkîdî'nin rivâyetine göre Ukeydir Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber kendisine bir âhitnâme vermiştir. Vâkîdî bu âhitnâmeyi gördüğünü ve kendisi için bir nüsha yazdığını söyler. Bk. Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Kitâbü'l-Meğâzî*, nşr. Marsden Jones (London: 1966), 3: 1025-1031; krş. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdu'l-Kâdir Atâ (Beyrut: 1418/1997), 2: 125-126.

³⁹ İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 180; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2: 126; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, nşr. Muhammed Hamîdullah (Kahire: t.s.), 1: 382-383; Taberî, *Târih*, 2: 372.

⁴⁰ Bk. Şulul, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 412.

⁴¹ İbnü'l-Esir, *Usd*, 1: 97.

⁴² İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 241, 242; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 248; Ebu'l-Fidâ İsmâil bin Kesîr, *Sîretu'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Abdu'l-Vâhid (Beyrut: 1411/1991), 4: 140-143; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslâm* (Beyrut: 1405/1985), 573.

⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 248; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. 'Abdî'l-Berr, *el- İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* (Kahire: t.s.), 1: 109; Ahmet b. Ali b. Hâcer, el- 'Âskalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe* (Beyrut: 1328), 1: 51; ez-Zehebî, *A'lâm*, 2: 260.

⁴⁴ İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 241-242; ayrıca bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5: 85. İbn 'Abdî'l-Berr'e göre Kinde heyeti 60 kişi idiler. Bk. *İsti'âb*, 1: 110; ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *Usd*, 1: 98; Taberî, *Târih*, 2: 394. İbn Hâcer'e göre ise 70 kişi idiler. Bk. *el-İsâbe*, 1: 51; ayrıca bk. el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 3: 287; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstadter -Muhammed Hamîdullah (Beyrut: t.s.), 291; ed-Dımaşkî, *Subul el-Hudâ*, 6: 344. İbn Sa'd ise heyetin sayısı hakkında sadece "10 kişiden fazla idiler" der. Bk. *et-Tabakât*, 1: 248.

ipekten pervazlanmış Yemen kumaşından pardesüleri vardı. Resûlullah da heyetleri karşılarken sürekli yaptığı gibi en güzel kıyafetlerini giymişti.⁴⁵ Mescid-i Nebevî'de Resûlullah'ın yanına girdiklerinde Resûlullah onlara "Siz Müslüman oldunuz mu?" diye sordu. Onlar da "Evet Müslüman olduk." dediler. Resûlullah "O zaman üzerinizdeki bu ipekler de nedir?" diye sorunca bunun üzerine üzerlerindeki ipekleri çıkardılar.⁴⁶ Sonra Eş'as b. Kays Hz. Peygamber'e "Ya Resûlullah! "Biz Âkilü'l-Mürâr oğullarınız. Sen de Âkilü'l-Mürâr oğullarındansın." dedi. Bunun üzerine Resûlullah etrafındakilere "Abbas b. Abdülmüttalib ve Rabîa b. Hâris'i kastediyorlar." dedi.⁴⁷ Resûlullah onlara "Hayır biz Nadr b. Kinâne oğullarınız. Babamızın nesebini reddedip anamızın nesebine intisap etmeyiz." dedi.⁴⁸

İbn Kesîr, Ahmed b. Hanbel'den naklettiği bir rivâyetinde, Eş'as'ın Hz. Peygamber'e, "Siz bizdensiniz." demesinin nedenini şöyle açıklar: Eş'as Medine'ye geldiğinde kendisine karşı daha üstün bir muamele görmeyince böyle bir yola başvurmuştur. Rivâyete göre Eş'as b. Kays, Kinde heyetiyle birlikte Resûlullah'ın yanına geldiğinde onu kendi aralarında en üstün bir kimse olarak görmediler. Bunun üzerine Eş'as, "Ya Resûlullah ben amcan oğluyum, siz bizdensiniz." dedi. Resûlullah da "Hayır biz benî Nadr b. Kinâne'deniz." dedi.⁴⁹ Resûlullah böyle deyince Eş'as Kinde heyetine dönerek: "Vallahi! Bundan sonra kim kendisini babasının soyunun dışında başkasına isnat ederse ona seksen değnek vururum." dedi.⁵⁰

⁴⁵ ed-Dımaşkî, *Subul el-Hudâ*, 6: 219.

⁴⁶ Taberî, *Târîh*, 2: 394; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 573.

⁴⁷ İbn Hişâm Resûlullah'ın, "Abbas b. Abdülmüttalib ve Rabîa b. Hâris'i kastediyorlar" sözünü şöyle açıklar: "Abbas ve Rabîa tüccarlardı. Araplar onlara kimlerden olduklarını sorduklarında, onlar biz Âkilü'l-Mürâr oğullarınız derlerdi. Çünkü Kinde devlet sahibi bir kabileydi. Onlar Araplara biz Âkilü'l-Mürâr oğullarınız demekle şeref ve kuvvet buluyorlardı." Bk. *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 241-242.

⁴⁸ İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 241-242; ayrıca bk. İbn Kesîr, *Sîre*, 4: 181; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu's-Sağîr*, nşr. Mahmud İbrahim Zâyide (Beyrut: 1406/1986), 1: 37; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 1: 181; Taberî, *Târîh*, 2: 394; Ebî'l-Kâsım Ali b. Hasan b. 'Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, nşr. Ali Şîrî (Beyrut: 1419/1998), 9: 123; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Kitâbu Târîhi'l-Medineti'l-Munevvera* (Kum: 1410/1985), 2: 545. İbn Şebbe'nin anlattığına göre Eş'as'la birlikte Kinde heyetinin içinde Cefşîş (Mu'dân) b. el-Esved b. Ma'dikerîb, 'Amr b. Ebî'l-Keysem, İbn Ebî Sehr b. Cebele ve 'Imru'l-Kays b. 'Abs da bulunuyordu. Yine İbn Şebbe'nin anlattığına göre Hz. Peygamber'e siz bizdensiniz diyen Cefşîş (Mu'dân) b. el-Esved idi. Cefşîş'in bu sözü üzerine Hz. Peygamber, "Hayır biz Benî Nadr b. Kinâne'deniz. Öyle diyenler Abbas b. Abdülmüttalib ve Ebû Sûfyân b. Harb'tır." demiştir. Bk. *Kitâbu Târîhi'l-Medine*, 2: 545-546.

⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5: 85- 86; ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Kahire: t.s.), 7: 274; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20: 238.

⁵⁰ İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 241-242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5: 85-86; Taberî, *Târîh*, 2: 394; ed-Dımaşkî, *Subul el-Hudâ*, 6: 233.

Câbirî, Eş'as'ın bu tavrını ve Hz. Peygamber'in ona cevabını şöyle açıklar: "Eş'as b. Kays Hz. Peygamber'le bir soy birliği kurmak istemişti. Hz. Peygamber'se bu meseleye iki açıdan cevap vermiştir. İlkin, Hz. Peygamber'le, amcası Abbas b. Abdulmüttalib'i Rabîa b. Hâris el-Kindî'ye bağlayan ilişkinin niteliği açısından; bu ticaret ve yolculuk ilişkisidir. Her ikisi de, yolculukları sırasında Kral Hâris, Âkilül-Mürâr'a mensup olmakla övünürdü. İkinci olarak, Hz. Peygamber ona, onlara mensup olan Nadr b. Kinâne oğullarının yani Kureyş'in, ana soyunu izlemediklerini, baba adlarını taşıdıklarını belirterek cevap verdi. Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in birkaç ninesi Yemenliydi. Dedesi Abdulmüttalib'in annesi, onun annesi ve ninesi Neccar oğullarındandı. Neccar oğulları ise aslen Yemenlidir. Ayrıca büyük dedesi Hâşim'in ninelerinden biri, Huzeyme'dendi. "Kureyş'in kavşak noktası" dedesi Kusay'ın annesi, Buceyle'dendi. Hz. Peygamber'in atalarından Ümmü Kilâb bt. Mürre, Da'd bt. Serîr b. Sa'lebe b. Hâris el-Kindîydi. Böylelikle, Hz. Peygamber'in bu sözü, "Analarımız Yemen'den olsa bile, nesebimiz Kureyş'te kalır." demektir.⁵¹

İbn Abbas'tan gelen başka bir rivâyete göre Hadramut'tan gelen bir heyet ki, bu heyetin içinde Eş'as b. Kays da vardı, Hz. Peygamber'in yanına geldiler. Hz. Peygamber'e: "Biz senden bir şey gizledik. Yanımızdaki bu gizli şey nedir?" diye sordular. Hz. Peygamber: "Sübhanallah! Bu işi kâhin ve kâhineler yapar ki; onlar da ateştedir." dedi. Heyettekiler "Peki biz senin Allah'ın resûlü olduğunu nasıl bileceğiz?" dediler. Resûlullah avucuna bazı çakıl taşları alıp; "Bunlar benim Allah'ın resûlü olduğuma şehâdet ederler." dedi. Bu sırada çakıl taşları avucunda tesbih etmeye başladılar. Bunun üzerine heyettekiler: "Biz senin Allah'ın resûlü olduğuna şehâdet ederiz." dediler.⁵²

Bu rivâyette anlatılan hâdise doğruysa bu heyet Kinde heyeti olmalıdır. Çünkü Eş'as Hadramut heyetiyle değil, Kinde heyetiyle birlikte Medine'ye gelmişti. Ancak bu rivâyet başka kaynaklarda geçmediği için tenkide açıktır.

Kinde, Mekkeli kervanların Irak üzerinden Yemen'e giderken arazilerinden geçmesi nedeniyle Kureyş'in anlaşma (îlâf) yaptığı kabilelerden biridir. Bu

⁵¹ Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, 274-275.

⁵² Bk. ed-Dimaşki, *Subul el-Hudâ*, 9: 524. İbn Sa'd'da geçen bir rivâyete göre Kinde heyetiyle birlikte Hadramut heyeti de Medine'ye gelmiştir. Ancak İbn Sa'd, rivâyetinde böyle bir hâdiseye yer vermemiştir. Bk. *et-Tabakât*, 1: 262.

anlaşma, Kureyş'in bu kabile tarafından üretilen malları taşıyıp satması, buna karşılık kabilenin de onlara can ve mal güvenliği sağlaması şeklindeydi.⁵³

Kindeliler, İslâm'dan önce Arap Yarımadası'nın çeşitli yerlerine dağılıp yerleşmişlerdi. İslâm'dan sonra ise çoğunlukla Kûfe'ye yerleşmiş, Kûfe yönetiminde siyasî anlamda uzun süre söz sahibi olmuşlardır.⁵⁴ Başta Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında yapılan tahkîmde olmak üzere Mudâril (Kuzey Arapları) ve Yemenliler (Güney Arapları) arasındaki siyasî çekişmelerde Güney Araplarını temsil etmişlerdir.⁵⁵ Bu bağlamda, sayıca kalabalık bir kabile olmaları ve devlet geleneğine sahip oluşları, onları ilk dönem siyasî hâdiselerinde hep öne çıkarmıştır.

4. Hz. Peygamber'in Kinde Kabilesi Lideri Eş'as b. Kays'ın Kız Kardeşi Kuteyle ile Nikâhlanması

Kinde heyeti Medine'ye geldiğinde Eş'as b. Kays, Hz. Peygamber'le kız kardeşini evlendirmek için teklifte bulundu. Hz. Peygamber de bu teklifi kabul etti. Hadramut'a dönen Eş'as, kız kardeşi Kuteyle'yi alıp Medine'ye doğru yola çıktı. Ancak daha yolda iken onlara Hz. Peygamber'in vefat haberi ulaştı. Böylelikle Hz. Peygamber'in Kuteyle ile evliliği gerçekleşmedi.⁵⁶

İbn Kesîr'in İbn Abbas'tan rivâyetle anlattığı bu hâdise şöyledir: Hz. Peygamber, Kinde kabilesinden olan Esmâ bt. Nûman⁵⁷ adında bir kadınla evlenmişti. Hz. Peygamber bu kadının yanına girdiğinde kadın Hz. Peygamber'e: "Senden Allah'a sığınırım." dedi.⁵⁸ Kadın böyle deyince, Hz. Peygamber kızarak dışarı çıktı. Hz. Peygamber'in bu durumunu Eş'as b. Kays görünce: "Ya Resûlullah bunun sana hiçbir zararı olmaz, ondan daha güzeli ve asili benim yanımda vardır."

⁵³ Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*, 112.

⁵⁴ Daha geniş bilgi için bk. Söylemez, *Bedevilikten Hadârîliğe Kûfe*, 112-115.

⁵⁵ Bk. Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, 206-214.

⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8: 116-117; İbn Kesîr, *Sîre*, 4: 590-591; Muhammed b. Abdullah b. Yahya b. Seyyidi'n-Nas, *Uyûni'l-Eser fi Fununi'l-Meğâzi ve's-Şemâil ve's-Siyer* (Beyrut: 1406/1986), 2: 394.

⁵⁷ Başka bir rivâyette o kadının ismi, 'Amre bt. Yezid el-Kilâbiye olarak verilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebeviyye*, 4: 304.

⁵⁸ Bazı rivâyetlerde Esmâ bt. Numan'a böyle davranmasını Hz. Peygamber'in hanımları telkin etmişlerdir. Rivâyet şöyledir: Hz. Peygamber Esmâ bt. Numan b. Esved b. Hâris b. Şurahbil b. el-Cûn b. Hucr b. Muâviye el-Kindî Âkilül-Mürâr'la evlenmişti. En güzel ve seçkin hanımlardanı. Hz. Peygamber yabancılarla (Kureyş dışından) evlenmeye başlayınca, Hz. Aişe şöyle dedi: "Elini yabancılarla uzattı. Neredeyse onu bizden alıkoacaklar." Kinde heyeti geldiği sırada Hz. Peygamber Esmâ'ya talip olmuştu. Hanımları Esmâ'yı görünce kıskanıp, ona şöyle dediler: "Onun yanında şanslı olmak istersen o, yanına geldiğinde ondan Allah'a sığın." Esmâ da onların dediğini yapınca, Hz. Peygamber ondan yüz çevirdi ve şöyle dedi: "Madem benden Allah'a sığınyorsun. O zaman ailene geri dön." Bk. Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, 275.

dedi. Hz. Peygamber: “Kimdir?” diye sorunca, Eş’as, “Benim kız kardeşim Kuteyle.” dedi. Hz. Peygamber de onun teklifini kabul etti.⁵⁹ Rivâyetlere göre, bu izdivaç Hz. Peygamber’in vefatından iki ay önce gerçekleşmiştir.⁶⁰ Dolayısıyla Hz. Peygamber, Kuteyle bt. Kays’ı görmeden ve onunla evliliği gerçekleşmeden vefat etmiştir. İbn Sa’d’ın anlattığına göre, Eş’as Medine’den memleketine döndüğünde, kız kardeşini alıp Medine’ye doğru yola çıktı. Ancak daha yolda iken onlara Hz. Peygamber’in vefat haberi ulaştı. Eş’as ve kız kardeşi, bu haberi alınca irtidat edip memleketlerine geri döndüler.⁶¹

Eş’as ve kız kardeşinin Hz. Peygamber’in vefat haberini duymaları üzerine memleketlerine geri döndükleri, doğru bir rivâyettir. Ancak bu haberi alır almaz irtidat ettiklerine ihtimal vermiyoruz. Kanaatimizce, bu konuda bize bilgi veren rivâyetlerde kronolojik bir hata vardır. Çünkü Eş’as, aradan uzun bir süre geçmeden Hz. Ebû Bekir döneminde kabilesiyle birlikte zekât meselesi nedeniyle irtidat etmişti. Hz. Ebû Bekir dönemindeki bu irtidat meselesinden önce, Eş’as’ın irtidat edip tekrar Müslüman olması için herhangi bir neden görünmemektedir. Eğer bu bilgiyi doğru kabul edersek, Eş’as’ın Hz. Peygamber’in vefatından hemen sonra irtidat ettiği, daha sonra bir şekilde tekrar ihtida ettiği ve aradan beş altı ay geçmeden Hz. Ebû Bekir döneminde aynı şekilde bir daha irtidat ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu ise akla pek uygun gelmemektedir. Kaldı ki kaynaklar her ne kadar bu konuda Eş’as için dinden çıkma anlamına gelen “irtidat” ifadesini kullansalar da, söz konusu olaydan Eş’as’ın tavrının, dinden çıkma değil merkezi otoriteye karşı bir ayaklanma olduğunu anlamaktayız. Nitekim ileride üzerinde daha detaylı duracağımız Kindelilerin isyan hareketi sonrasında Eş’as’ın Hz. Ebû Bekir’in huzurunda yaptığı savunmasından da bu anlaşılmaktadır.⁶²

Bazı rivâyetlere göre Hz. Peygamber vefat etmeden önce, Kuteyle bt. Kays için: “O, evlenme veya hicabının altına girip kendisini müminlere haram kılması konusunda serbesttir. Kendi tercihine göre karar verebilir.” demiştir.⁶³ İbn Kesîr’in

⁵⁹ İbn Kesîr, *Sîre*, 4: 590-591; ayrıca bk. İbn Sa’d, *Tabakât*, 8: 116-117; İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 3: 230; İbn Habîb, *Kitâbu’l-Muhabber*, 94-95; Belâzurî, *el-Ensâb*, 1: 456.

⁶⁰ İbn Kesîr, *Sîre*, 4: 590-591.

⁶¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 8: 116-117; ayrıca bk. İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 3: 230.

⁶² Bk. Vâkîdî, *Kitâbu’r-Ridde*, nşr. Mahmud Abdullah Ebu’l-Hayr (Umman: t.s.), 319; Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Küfî el-Ahbârî, *el-Futûh* (Beyrut: 1406/1986) 1 [1-2]: 69-70.

⁶³ İbn Seyyidi’n-Nas, *Uyûni’l-Eser*, 2: 394.

Ebû Ubeyd'den naklen anlattığına göre, Hz. Peygamber böyle bir vasiyette bulunmamıştır.⁶⁴

Hz. Ebû Bekir döneminde, Kinde kabilesi zekât meselesinden dolayı irtidat edince, Hz. Ebû Bekir, İkrime b. Ebû Cehil'i bu kavmin üzerine gönderdi. Askerleriyle beraber Kinde'den irtidat edenleri mağlup eden İkrime b. Ebû Cehil, bu sırada Kuteyle ile evlenmiştir. İkrime'nin Kuteyle bt. Kays'la evlendiği haberi Hz. Ebû Bekir'e ulaşınca çok kızmış ve: "Korkarım ki, o ikisini de yakacağım." demişti. İkrime, Medine'ye geldiğinde Hz. Ebû Bekir, onun boynunu vurmak istemiş; ancak Hz. Ömer buna mani olmuştu. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in Kuteyle ile izdivaçta bulunmadığını ve Kuteyle'nin irtidat ettiğini söyleyerek, onun Allah ve Resûlünden berî olduğunu, dolayısıyla müminlerin annelerinden olmadığını ileri sürmüştü. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, İkrime b. Ebû Cehil'in boynunu vurmaktan vazgeçmiştir.⁶⁵

5. Hz. Ebû Bekir Döneminde Kinde Kabilesinin İsyan Etmesi

Hz. Ebû Bekir döneminde, irtidat eden üç grup vardı. Bunlar; Hz. Peygamber'in vefatından sonra dinden dönenler, kendilerine belli bir çevre oluşturup, peygamberlik iddiasında bulunan mütenebbîler ve zekât vermekten kaçınanlar.⁶⁶ Kindeliler de Hicrî 11 (Miladî 633) senesinde⁶⁷ bunlardan üçüncüsü olan zekât meselesi dolayısıyla isyana kalkışmışlardı.⁶⁸

Rivâyete göre Hz. Peygamber, Ensardan Ziyâd b. Lebîd el-Beyâdî'yi Hadramut'a vali tayin etti.⁶⁹ Ziyâd, kararlı ve sağlam bir insandı. O, zekât olarak

⁶⁴ İbn Kesîr, *Sîre*, 4: 590-591.

⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8: 116-117; İbn Kesîr, *Sîre*, 4: 591; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, 3: 227; İbn Sa'd, Kuteyle'nin irtidat etmesinden dolayı Hz. Peygamber'le olan nikâhının da bozulduğunu ileri sürer. İbn Sa'd'ın başka bir rivâyetine göre ise Kuteyle, irtidadından sonra Kays b. Mekşuh el-Murâdî ile evlenmiştir. Bk. *et-Tabakât*, 8: 117. Algül, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kuteyle'nin Hz. Ebû Bekir'le evlendiğini ileri sürmektedir. Bu bilgiye hangi kaynaktan ulaştığını bilmiyoruz; ancak yukarıda ele aldığımız rivayetlerin bize verdikleri bilgileri göz önüne aldığımızda böyle bir şeyin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Bk. Algül, "Hadramut", 15: 66.

⁶⁶ Ahmet Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi*, trc. Hasan Fehmi Ulus (İstanbul: Seriyeye Yayınları, 1997), 13-14.

⁶⁷ Kehhale, *Mu'cemu Kabâilil-'Arab*, 3: 999; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medine* adlı eserinde, bu irtidat hâdisesinin Hicrî 12 yılında gerçekleştiğini rivâyet eder. Bk. 2: 544.

⁶⁸ Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 125.

⁶⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 253; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 448; el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, trc. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 146; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, 9: 133-134. Başka rivâyetlere göre; Ziyâd'ı Hadramut'a vali olarak gönderen Hz. Ebû Bekir idi. Bk. İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: 1385/1965), 1: 294. Taberî'ye göre ise Hz. Peygamber, Kinde üzerine Muhâcir'i vali olarak tayin etmişti ancak o, Hz. Peygamber'in vefatına kadar hastalandığı için oraya gitme imkâmı bulamadı ve Ziyâd b. Lebîd'e bir mektup yazarak kendi vazifesine de bakmasını rica etti. Daha sonra Hz. Ebû Bekir, Muhâcir'i ridde

Kindeli bir kimseden genç bir dişi deve aldı. Kindeli, bu deveyi kendisine geri vermesini ve onun yerine başka bir deve almasını Ziyâd'dan istedi. Ziyâd, bu deveye zekât damgasını vurduğundan bu isteği reddetti. Eş'as b. Kays kendisine başvurulunca, Ziyâd'a bu hususta ricada bulundu. Ancak Ziyâd, Eş'as'ın da ricasını kabul etmedi. Başkaları da araya girdiği halde ricaları kabul etmeyen Ziyâd: "Damgalanmış bir deveyi geri veremem." diyerek kararında ısrar etti.⁷⁰

Vâkıdî'nin rivâyetine göre; Kinde'nin lideri olan Eş'as, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arapların eski dinlerine geri döndüklerini, kendilerinin de Hz. Ebû Bekir'in etrafında toplanamayacaklarını belirterek Kindelilere: "Dediğimi yaparsanız, hepiniz birleşir yurdunuzu müdafaa edersiniz. Biliyorum ki Araplar, Benî Teym kabilesine boyun eğmez." diyerek Kindelileri Halife'ye karşı kıskırtmıştı.⁷¹ Bunun üzerine, Kinde kabilesinin hepsi Ziyâd'a karşı ayaklandılar. Sadece Kinde'den es-Sekûn ve el-Hâris⁷² koluna mensup olanlar Ziyâd'ın yanında yer aldılar. Ziyâd yanındaki Müslümanlarla birlikte, asilere gece baskını yaptı. Asilerin bir kısmını öldürdü; diğer bir kısmını da esir aldı. Belâzurî'nin naklettiğine göre, Ziyâd'ın önce saldırdığı kabile Kinde'nin el-Karîd adlı koluydu. Daha sonra bütün Kinde kabilesi bu isyana katılmıştır.⁷³

Başka rivâyetlere göre ise Eş'as, ilk etapta isyana katılmamıştı. Ancak Ziyâd b. Lebîd, esirler ve ganimet mallarıyla dönerken Eş'as b. Kays'ın kabilesiyle oturdukları bölgeden geçmişti. Bu sırada, esir olan kadın ve çocuklar yüksek sesle bağırıp ağlıyorlardı. Eş'as b. Kays, bu durumu kendisine yediremedi.⁷⁴ Bunun üzerine Eş'as, yakın akrabası olan Benî Mürre, Benî 'Adî ve Benî Cebile'den Ziyâd'a karşı koymak üzere bir birlik oluşturdu. Ziyâd'ın da Muhâcir ve Ensâr ile Sekûn ve Sekâsik kabilelerinden oluşan bir ordusu vardı. Her iki ordu

olayları sebebiyle Yemen üzerinden Hadramut'a göndermiştir. Bk. *Târîh*, 2: 544; ayrıca bk. Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 125; Algül, "Hadramut", 15: 66.

⁷⁰ el-Belâzurî, *Futûh*, 146; İbn Haldûn, Abdurrahman, *Târîhu İbn Haldûn* (Beirut: t.s.), 2: 68-69.

⁷¹ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 254, 263. Vâkıdî, Eş'as'la ilgili böyle bir rivâyette bulunsa da bize göre Eş'as'ın isyan hareketine dâhil olması, tamamen kabilesinin içerisine düştüğü mağduriyet durumunu izale etme kaygısından kaynaklanmaktadır. Nitekim Eş'as, bu olaydan önce Kinde heyetiyle Medine'ye geldiğinde Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşiyle nişanlanmış ve bu vesileyle özellikle Hz Ebû Bekir'le yakın ilişki kurmuştur. Böyle bir yakınlığa rağmen Eş'as'ın, Hz. Ebû Bekir'i kabilesinden veya başka bir nedenden dolayı Halife olarak tanımaması pek muvafık görünmüyor. Vâkıdî, aynı zamanda Eş'as'ın amcaoğullarından olan 'İmru'l-Kays b. 'Abs ile bu konuda yaptığı tartışmayı uzunca anlatmaktadır. Bk. *Kitâbu'r-Ridde*, 254-256; ayrıca bk. İbn A'sem, 1 [1-2]: 64-68.

⁷² Vâkıdî, bu kolun el-Hâris değil, es-Sekâsik olduğunu anlatır. Bk. *Kitâbu'r-Ridde*, 278.

⁷³ el-Belâzurî, *Futûh*, 146; Taberî, *Târîh*, 2: 544; İbn Haldûn, *Târîh*, 2: 68-69. Vâkıdî'nin rivâyetine göre ise Kindeliler zekat verme konusunda ikiye bölünmüşlerdi, bir kısmı zekatı vermeye taraftar iken diğer bir kısmı buna karşı çıkmıştır. Bk. *Kitâbu'r-Ridde*, 256.

⁷⁴ el-Belâzurî, *Futûh*, 146-147.

Hadramut'un bir şehri olan Terîm'de karşılaştılar. Eş'as'ın liderliğindeki Kindelilerin Ziyâd'ı muhasara altına alması üzerine Ziyâd, Muhâcir b. Ümeyye'den yardım istedi. Muhâcir b. Ümeyye, 1.000 süvarilik bir birlik ile Ziyâd'ın yardımına gitti. Eş'as'ın etrafına da Kindeli birçok kabile toplandı. Bu sayede Müslüman birlikleri kuşatma altına alındı.⁷⁵ Bu arada Ziyâd, durumu Hz. Ebû Bekir'e bildirdi. Hz. Ebû Bekir, Eş'as'a hitaben bir mektup yazarak ona Allah'tan korkup onun dinine dönmesini tavsiye etti. Mektubun devamında "Şayet valim Ziyâd sizi dininizden döndürmeye ve zekât vermemenize neden olmuşsa onu azleder, yerine sevdiğiniz bir vali tayin ederim." deyip mektubu bir elçiyle Eş'as'a gönderir.⁷⁶ Eş'as, mektubu açıp okuduktan sonra elçiye: "Arkadaşın Ebû Bekir, kendisine muhalefet ettiğimizden dolayı bizi kâfir olarak görüyor. Fakat kavminden birçok kişiyi öldüren arkadaşını (Ziyâd'ı) kâfir görmüyor." dedi. Elçinin de "İslâm cemaatine muhalefet ettiğinden dolayı Allah'ın buyruğu gereği kâfir olarak değerlendirilmeyi hak etmiş durumdasın." demesi üzerine, Eş'as'ın yakın akrabalarından Benî Mürre'den bir genç, ortaya atılıp elçiye öldürdü. Bu olay, büyük tepkilere neden oldu. Çünkü elçiye öldürmemek onların da öteden beri uydukları bir prensipti. Eş'as, kavmine: "Panik yapmayınız, o hepimizin küfrüne tanıklık etti. Ayrıca ben onun öldürülmesi için emir vermedim." diyerek durumu yatıştırdı.⁷⁷

Bu olaydan sonra, Ziyâd b. Lebîd ile Eş'as b. Kays başkanlığındaki Kinde birlikleri arasında çetin çatışmalar oldu. Eş'as, Ziyâd ve askerlerini Terîm şehrinde kuşatma altında tutarak onlara zor anlar yaşattı. Ziyâd, durumu tekrar Hz. Ebû Bekir'e yazdı. O da sahabelerin ileri gelenleri ile görüşüp bu konudaki düşüncelerini aldı. Sahabelerden Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin: "Şayet bu yıl onların zekâtından vazgeçersen onların hakka dönmelerini umuyorum." demesi üzerine⁷⁸ Hz. Ebû Bekir, "Onlar ya hakka dönerler ya da Resûlullah'a verdikleri zekât hayvanının boynundaki ipi bile benden esirgerlerse onlarla ebedi olarak savaşırım." diyerek bu konudaki kararlılığını gösterdi.⁷⁹

⁷⁵ İbn A'sem, 1 [1-2]: 61-62; el-Belâzurî, *Futûh*, 146-147; ayrıca bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 9: 133-134.

⁷⁶ Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 285-286.

⁷⁷ Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 287-288; İbn A'sem, 1 [1-2]: 56; daha geniş bilgi için bk. Mehmet Salih Arı, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 142-147.

⁷⁸ Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 294; Arı, *Ridde Savaşları*, 145.

⁷⁹ el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 3: 290; Arı, *Ridde Savaşları*, 145.

Ziyâd ve Muhâcir'in yanlarındaki askerlerle birlikte, Eş'as b. Kays'ın başında bulunduğu Kindelilerle çarpışmaları, Kindelilerin hezimetleriyle sonuçlandı ve Kindeli askerlerin birçoğu öldürüldü.⁸⁰ Vâkıdî'nin anlattığına göre Ziyâd, öncelikle Kinde kabilesinin Benî Hind, Benî 'Atike, Benî Hucr ve Benî Cemr kollarıyla savaşmış ve hepsini hezimete uğratmıştı. Bu hâdiseden sonra Eş'as, kalkıp Kinde kabilesinin amcaoğullarından olan Benî Mürre kabilesine sığınmış ve Ziyâd'ın kendi kabilesine neler yaptığını anlattıktan sonra Ziyâd'la savaşmak üzere kendilerinden yardım istemişti. Bu kabileden Eş'as'a yardım etmek üzere 1.000 atlı katılmıştı. Daha sonra Eş'as ve adamları, Ziyâd'a karşı savaşmak üzere yola çıktılar. Ancak Ziyâd ve askerleri Eş'as'ın bu yeni kuvvetini de hezimete uğratmayı başardı.⁸¹ Kindeliler daha fazla kayıp vermemek için en-Nüceyr adlı kalelerine sığındılar. Ziyâd ve Muhâcir, askerleriyle birlikte kaleyi muhasara altına aldılar. Eş'as b. Kays ve yanındakiler, muhasaraya daha fazla direnemeyeceklerini anlayınca kendilerinden bazıları için emân istediler.⁸² Bazı rivâyetlere göre Eş'as, yanında bulunanlardan 70 kişi için emân istedi.⁸³ Ancak Eş'as, kendisini emân istenilen kişiler arasına koymadı.⁸⁴

Eş'as b. Kays, en-Nüceyr kalesinden inip Ziyâd b. Lebîd ile Muhâcir'in yanına geldi. Ziyâd ile Muhâcir, kalede bulunanların birçoğunu öldürdüler, kadın ve çocuklarını esir aldılar; Eş'as'ı da yargılayıp cezalandırmak istediler. Ancak Eş'as, kendisini Hz. Ebû Bekir'e göndermelerini ve kendisinin halîfe tarafından yargılanmasını istedi. Onlar da Eş'as'ın bu isteğini kabul edip onu Medine'ye gönderdiler.⁸⁵ Başka rivâyetlere göre Hz. Ebû Bekir, Ziyâd ve Muhâcir'e kimsenin öldürülmemesini emreden bir yazı göndermişti. Ancak bu yazı, ellerine geç ulaştığı

⁸⁰ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 278-279.

⁸¹ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 282-283.

⁸² el-Belâzurî, *Futûh*, 146-147; Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 309; İbn A'sem, 1 [1-2]: 61-62; İbn Sa'd, *Tabakât*, 6: 99. Halîfe b. Hayyat'ın rivâyetine göre; Eş'as, kendisiyle birlikte hareket eden kabilesinden habersiz olarak kendisi, ailesi ve malının serbest bırakılması karşılığında en-Nüceyr kalesinin kapılarını açacağı konusunda Ziyâd ve Muhâcir'le anlaşmıştır. Bk. *Târîhu Halife*, 76; ayrıca bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 9: 130. Bu rivâyete göre Eş'as, bu anlaşmaya uyararak kabilesine bir nevi ihanet etmiştir. Ancak bu rivayet Eş'as için sonraki dönemlerde resmedilen ihanet figürlerine bir eklenti olabilir.

⁸³ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 9: 134; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 3: 290; Ahmet b. Ali b. Hacer el-'Âskalânî, *et-Tehzîbu'l-Tehzîb* (Beyrut: 1404/1984), 7: 207; ez-Zehabî, *A'lâm*, 2: 39.

⁸⁴ Rivâyetlere göre, Eş'as'ın kendisini emân istenilen kişiler arasında zikretmemesinin nedeni şöyle açıklanır: Ma'dan b. el-Esved b. Ma'dikerib adlı Cifşîş el-Kindî diye anılan bir kişi, Eş'as'ın kemerinden tutup "Beni emân istenen kimseler arasına koy." dedi. Bunun üzerine Eş'as da kendi ismini silip onun ismini listeye yazdı. Bk. el-Belâzurî, *Futûh*, 147; ayrıca bk. el-Yâ'kûbî, 2: 90; ez-Zehabî, *A'lâm*, 2: 39; Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 126.

⁸⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'r-Ridde*, 315; Arı, *Ridde Savaşları*, 146-147; Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 126.

için kalede bulunanların katline engel olamadı. Eş'as ise bu emirden istifade edip kendisi hakkında halifenin hüküm vermesini istedi. Medine'ye gelen Eş'as, Halife'ye Ziyâd ile olan mücadelesinin sebeplerini anlatarak, onun hakkındaki şikâyetlerini söyledi. Dinden dönmediğine yemin edip; affedilmesini istedi.⁸⁶ İbn Asâkir'in anlattığına göre Eş'as, esir edilip zincire bağlandıktan sonra, Hz. Ebû Bekir'e gönderildi. Eş'as, Medine'ye getirildiğinde Hz. Ebû Bekir ona: "Ahdine uymayan kimseye Allah'ın ne yaptığını gördün mü?" diye sordu. Eş'as ise: "Benim payıma düşen hataya karşılık O'ndan iyilik gördüm." dedi. Hz. Ebû Bekir: "Peki sana ne yapmamı bekliyorsun?" diye sorunca, Eş'as: "Senden bana emân vermeni, beni bu zincirlerden kurtarmanı ve Ümmü Ferve ile evlendirmeni bekliyorum." dedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir de onun dediği gibi yaptı.⁸⁷

Başka rivâyetlere göre, Kinde'nin Benî Velî'a kabilesi Hz. Peygamber'in vefatından önce irtidat etmişti. Hz. Peygamber'in vefat haberi Ziyâd b. Lebîd'e ulaşınca o, halkı Hz. Ebû Bekir'e bey'at etmeye çağırdı. Benî Velî'a kabilesi hariç herkes ona bey'at etti. Bunun üzerine Ziyâd b. Lebîd, bu kabileye gece baskını yapıp onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu olay üzerine Eş'as b. Kays da irtidat edip, en-Nüceyr kalesine sığındı. Ziyâd b. Lebîd ile Muhâcir, ona karşı birleşip, kaleyi kuşattılar. Hz. Ebû Bekir, Uman'dan dönen İkrime b. Ebû Cehil'i onlara yardıma gönderdi. İkrime b. Ebû Cehil yardım için geldiğinde, en-Nüceyr kalesi fethedilmişti. Hz. Ebû Bekir, Ziyâd ve Muhâcir'e ganimet mallarından İkrime'ye de vermelerini istemişti. Onlar da bu isteği yerine getirdiler.⁸⁸

Belâzurî'nin anlattığı başka bir rivâyete göre Hz. Ebû Bekir, Ziyâd b. Lebîd'e ve Kindelilerin valisi olan Muhâcir b. Ebî Ümeyye el-Mahzûmî'ye mektup yazıp bir araya gelmelerini, birlikte hareket etmelerini, kendisi için biat almalarını ve zekât vermekten kaçınanlarla savaşmalarını emretti. Ayrıca onlara, kâfirlere karşı müminlerden, isyan ve muhalefet edenlere karşı da itaat edenlerden yardım istemelerini yazdı. Onlar Kindeli bir adamdan zekât olarak genç bir deve almışlardı. Bu adam, onlardan bu deve yerine bir başkasını almalarını istedi. Muhâcir, onun isteğini olumlu karşıladı. Ancak Ziyâd, devenin alınmasında ısrar edip "Zekât damgası vurulan bu deveyi geri veremem." dedi. Bunun üzerine Benî

⁸⁶ Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 456.

⁸⁷ el-Belâzurî, *Futûh*, 148; ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *Usd*, 1: 98; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5: 7; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 9: 134; İbn Ebî'l-Hadîd, 1: 291-295; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 3: 290.

⁸⁸ el-Belâzurî, *Futûh*, 148.

‘Amr b. Muâviye kabilesi bir araya toplandı. Ziyâd, onların saldırıda bulunmalarına fırsat vermeden onlara gece baskını yaptı ve askerleriyle birlikte Benî ‘Amr b. Muâviye kabilesini hezimete uğrattı. Daha sonra Ziyâd, Muhâcir’le birleşip bu kabileden kalanları esir aldı. Esirler arasında kadın ve çocuklar da vardı. Bu durum karşısında boş durmayan Kinde’nin diğer kollarının ileri gelenleri, Eş’as b. Kays’la birlikte Ziyâd ve Muhâcir’in üzerine yürüdüler. Bu iki kumandan onlarla çok şiddetli bir savaşa tutuştu. Sonunda Kindeliler en-Nüceyr kalesine sığındılar. Bunun üzerine Ziyâd ve Muhâcir, kaleyi kuşattı. Muhasara Kindelilere çok ağır gelince, Eş’as verilecek karara razı olup kaleyi teslim etti.⁸⁹

6. Kindelilerin Hz. Ebû Bekir’e Tekrar Biat Etmesi ve Eş’as b. Kays’ın Hz. Ebû Bekir’in Kız Kardeşi Ümmü Ferve’yle Evlenmesi

Kinde kabilesiyle birlikte irtidat eden Eş’as b. Kays, sığındıkları kaleyi Ziyâd b. Lebîd ve Muhâcir b. Ebî Ümeyye’nin ciddi muhasarası sonunda dayanamayıp teslim etmeye karar verdi. Bu arada kabilesinden 70 kişi için eman istediği halde kendisini bundan hariç tutan Eş’as, öldürülmekten son anda kurtulmuştu. Eş’as b. Kays, kendisini öldürmek isteyen Ziyâd ve Muhâcir’e karşı durumunu zekice savunmuş ve onlara kendisini Halîfe’nin yargılaması gerektiğini kabul ettirmişti. Başka rivâyetlere göre ise o, Hz. Ebû Bekir’in Ziyâd’ın eline son anda yetişen ve kimsenin öldürülmemesini emreden mektubundan istifade edip ölümden kurtulmuştu.⁹⁰ Daha sonra irtidat eden Kindeliler Ziyâd, Muhâcir ve sonradan kendilerine katılan İkrime b. Ebû Cehil tarafından Medine’ye götürüldü.⁹¹

İbn A’sem, Kindelilerin esir edilip Hz Ebû Bekir’e getirilişini şöyle anlatır: “Ziyâd b. Lebîd Kindelilerden geriye kalanları topladı. Onlar 80 kişiydi. Demirden kelepçelere bağlı olarak Hz. Ebû Bekir’e götürüldüler. Esir olarak Medine’ye girdiklerinde Eş’as, Hz. Ebû Bekir’in önüne gelip durdu. Hz. Ebû Bekir Eş’as’ı görünce: “Seni bu hale düşüren Allah’a hamdolsun ey nefsinin düşmanı.” dedi. Bunun üzerine Eş’as: “Allah ömrüm boyunca beni sana karşı bu hale düşürmemiştir. Benim kavmim, isyana karşı durmakla bana itaat etti, savaşmakla

⁸⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6: 99; el-Belâzurî, *Futûh*, 150; el-Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, 3: 290; daha geniş bilgi için bk. İbn A’sem, 1 [1-2]: 55-70.

⁹⁰ İbn A’sem, 1 [1-2]: 68.

⁹¹ İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 9: 129-133; ez-Zehebî, *A’lâm*, 2: 39.

da bana isyan etti. Bunlar bendendir başka kimseden değil, senin arkadaşın olan bu Ziyâd zalimce ve düşmanca benim kavmimi katletti. Ancak sen bunu bilmiyorsun.” dedi. Ömer b. el-Hattab öne atılarak: “Ey Resûlullah’ın halifesi! Bu Eş’as, Müslüman olarak Resûlullah’a iman etti. Kur’an okudu ve Mescid-i Haram’ı haccetti. Ancak sonra dinden döndü; dinini değiştirdi ve zekâtı menetti. Allah Resulü ise ‘Dinini değiştireni öldürün.’ demiştir. Onun kanı helaldir.” Deyince; Eş’as: “Ey Resûlullah’ın halifesi ben dinden dönmedim, dinimi değiştirmedim, malımda da cimrilik yapmadım. Fakat senin görevlendirdiğin Ziyâd, suçsuz yere kavmime zulmetti ve onları öldürdü. İşte bu anlattığım nedenlerden dolayı kavmime yardım ettim ve Ziyâd’la savaştım. Yoksa bu olaylar benden kaynaklanmadı. Beni ve halkımı bağışla, Yemen’deki bütün esirleri de serbest bırak. Beni Ümmü Ferve’yle evlendirmen üzerine gerçekleşecek akrabalığımız sebebiyle sana bir yardımcı ve arkadaş olayım ki, bu Ömer b. el-Hattab’ın dediğinden daha hayırlıdır.” dedi. Eş’as’ın bu anlattıkları üzerine, Hz. Ebû Bekir başını yere eğip düşünmeye başladı. Bir süre düşündükten sonra Hz. Ebû Bekir başını kaldırdı ve “Dediğini yapacağım.” dedi. Eş’as ve Kinde’den olan diğer bütün esirlerin kelepçelerini çözdürdü ve onları serbest bıraktı. Daha sonra Hz. Ebû Bekir, Eş’as’ı kız kardeşi Ümmü Ferve’yle evlendirdi ve ona çeşitli ihsanlarda bulundu. Bundan sonra Eş’as, Hz. Ebû Bekir’in yanında gayet kıymet ve saygıyla karşılandı.⁹²

Bazı kaynaklar, Hz. Ebû Bekir’in vefatından önce; hayattayken yapması gerekirken yapmadığı şeyleri sayarken, bunlar arasında Kinde lideri Eş’as’a da yer verdiğini rivâyet ederler. Buna göre Hz. Ebû Bekir, Eş’as Kindelilerle birlikte irtidât ettiği sırada esir edilip kendisine getirildiğinde onun boynunu vurdurmak istemiş; fakat sonradan bundan vazgeçtiği için vefatından önce bunu yapmadığına pişman olduğunu dile getirmiştir.⁹³ Ancak bu tür rivâyetler, Şii’lerin sonradan Eş’as hakkında çizdikleri portrelerin doğruluğunu desteklemek amacıyla ortaya atılmış rivâyetler olabileceği ihtimaliyle değerlendirilmelidir.

Belâzurî’nin anlattığına göre, Hz. Ebû Bekir, Eş’as’ı Ümmü Ferve’yle evlendirince Eş’as kılıcını çekip Medine sokaklarına daldı. Rastladığı her deveyi kesip kurban etmeye başladı. İnsanlar onu bu halde görünce, Eş’as küfre döndü

⁹² Vâkıdî, *Kitâbu’r-Ridde*, 319; İbn A’sem, 1 [1-2]: 69-70.

⁹³ Bk. Ebû ‘Umer Ahmed b. Muhammed b. ‘Abd Rabbih el- Endelusi, *el-‘İkdu’l-Ferîd*, nşr. Ahmed Emîn- Ahmed ez-Zeyn- İbrahim el-Ebyârî (Kahire: 1389/1969), 4: 268.

diye bağırmaya başladılar. Eş'as, kılıcını kınına koyduktan sonra onlara dönüp "Hayır ben küfretmedim. Şu adam beni kız kardeşiyle evlendirdi. Bu velimemden başka bir şey değildir." dedi. Kestiği bütün develerin parasını ödedi. Deve sahipleri dâhil bütün Medinelileri ziyafete davet etti.⁹⁴

Birçok kaynakta, Eş'as'ın Ümmü Ferve'yle evliliğinin Eş'as'ın Medine'ye esir olarak getirilmesinden sonra gerçekleşmiş olduğu şeklinde ifade edilmektedir. Ancak esir olarak Medine'ye getirilince, Eş'as'ın direk olarak Hz. Ebû Bekir'e Ümmü Ferve'yle evliliği için teklifte bulunması, onun daha önce Ümmü Ferve'yle ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. İbnü'l-Esîr'in de bu konudaki rivâyeti bu ilişkinin varlığını desteklemektedir. İbnü'l-Esîr'e göre Eş'as, daha önce Kinde heyetinin başında Hz. Peygamber'in yanına geldiğinde, Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi olan Ümmü Ferve'yi istemiş ve onunla nikâhlanmayı ikinci gelişine bırakmıştı. Fakat Hz. Peygamber vefat edince Eş'as irtidat etmişti. Ridde olaylarından sonra esir olarak Medine'ye getirildiğinde Eş'as, Hz. Ebû Bekir'e: "Sen beni bağışla, beni esirlikten kurtar ve beni affedip benim gibilere ne yaptıysan bana da aynı şeyi yapıp zevcemi bana iade et. Sen, bana bu iyiliği yapacak olursan benim ülkemin halkı arasında, Allah'ın dinine en yararlı kişi olduğumu göreceksin." deyince; Hz. Ebû Bekir, onun kanını bağışlayıp ona ailesini vermiş, o da Hz. Ömer'in hilafeti sırasında Irak fethine katılana kadar Medine'ye yerleşmişti.⁹⁵

Eş'as'ın, Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşiyle evlenme isteği, siyasî bir arka plandan bağımsız düşünülemez. Kindelilerin lideri olarak Eş'as'ın, İslâm devletinin ikinci adamı olan Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşiyle evlenme teşebbüsü bunu göstermektedir.⁹⁶ Hz. Ebû Bekir'in, Eş'as'ı affetmesi ise muhtemelen onun nüfuzundan istifadeye dönük olmalıdır. Nitekim Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin ilk zamanlarında, dinden dönenler ve zekâtı vermeyenler Güney Arabistan ve Yemen bölgesinde çoğunlukta idi. Zekât memurlarının halka karşı biraz da sertçe tavır takınmaları ridde olaylarını daha da körüklemişti. Hz. Ebû Bekir, kötüleşen bu durumu gördüğünden isyan hareketlerini daha da tırmandıracak bir tavır yerine, Güney Arabistan'da büyük bir nüfuza sahip olan Eş'as'ı ve yanındaki Kindeli

⁹⁴ el-Belâzurî, *Futûh*, 148; ayrıca bk. İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, 1: 296; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 9: 131; ez-Zehebî, *A'lam*, 2: 39; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 3: 290.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 381, 382; krş. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, 9: 129-133; el-Belâzurî, *Futûh*, 148; Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, 126.

⁹⁶ Bk. Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, 275.

esirleri affetmekle hâdiselerin körüklenmesinin önüne geçip, durumu yatıştırmak istemiş olabilir. Kanaatimizce Eş'as ve Kinde kabilesi, muhtemelen memurların zekât alma konusunda zorbaca tavırlarına maruz kalmışlardır. Bir kabile lideri olarak bu durum, Eş'as'ın gururuna dokunduğundan, memurların haksızlığı karşısında kabilesini savunmuştur. Nitekim esir olarak Medine'ye getirildiğinde Hz. Ebû Bekir onun savunmasını dinlemiş ve kararını Eş'as'ın lehine vermiştir. Hz. Ebû Bekir'in kararını ve önceden anlattığımız bazı rivayetleri göz önüne aldığımızda ortaya bu tablo çıkmaktadır.

Sonuç

Kinde kabilesi, İslâm'ın doğuşundan bir süre önce devlet kurma tecrübesine sahip olmuş Arap Yarımadasındaki önemli bir kabileydi. Güneyli Arapların birçoğunun sahip olduğu bu önemli tecrübe sayesinde başta Kinde olmak üzere bu kabileler, İslâm'a girer girmez etkin roller üstlenmeye başlamışlardır. Sadece bu özellikleri bile, onları üzerinde çalışmaya değer kılmaktadır. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Peygamber, daha Mekke döneminde ticaret için buraya gelmiş Kinde kabilesine mensup bazı grupları İslâm'a davet etmiş; ancak olumlu cevap alamamıştı. Daha sonra Kinde kabilesi diğer birçok Güneyli kabileler gibi "Heyetler Yılı"nda Medine'ye gelmiş ve İslâmiyet'i kabul etmiştir. Kinde kabilesi ve liderleri olan Eş'as b. Kays'ın Hz. Peygamberle görüşmeleri esnasında onunla akrabalık bağları olduğunu iddia etme gayretleri göze çarpmaktadır. Bu yolla bir ayrıcalık elde edemeyince Eş'as, Hz. Peygamber'e kız kardeşi Kuteyle ile evlenmesini teklif etmiş ve bu arzusuna geçici olarak muvaffak olmuştur. Ancak Hz. Peygamber'in vefatı üzerine bu evlilik gerçekleşmemiştir. Kinde kabilesi, Hz. Ebû Bekir halife olunca muhtemelen biraz da zekât memurlarının sert tavırlarından dolayı halifeye karşı isyan etti. Bununla birlikte daha kalpleri İslâm'a tam ısınmamış olan kabile üyeleri kabileciliğin de etkisiyle merkezi otoriteye boyun eğmek istemedi. Kindeliler bu irtidat ve isyan hareketinde Hz. Ebû Bekir'in gönderdiği ordulara karşı fazla direnemeyip teslim olmuştur. Tutsak edilen Kindelilerden bir grup, liderleri Eş'as'la birlikte Medine'ye getirildiler. Burada durumunu zekice savunan Eş'as ve beraberindekiler Hz. Ebû Bekir tarafından serbest bırakılmıştır. Eş'as bu olaydan sonra Hz. Ebû Bekir'in kız kardeşi Ümmü Ferve'yle evlenmiş bu yolla Kinde kabilesiyle merkezi hükümet arasındaki bağların güçlenmesini sağlamıştır.

Kaynakça

- Algül, Hüseyin. "Hadramut". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.15: 65-68. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Arı, Mehmet Salih. *Hız. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (279/892). *Ensâbu'l-Eşrâf*. Thk. Muhammed Hamîdullah. Kahire: ts.
-*Futûhu'l-Buldân*. Trc. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870). *Et-Tarihu'l-Kebîr*. Kahire: ts.
- *et-Tarihu's-Sağîr*. Thk. Mahmud İbrahim Zâyide. Beyrut: 1406/1986.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Cevâd Ali. *el-Mufassal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut: (Bağdat Üniversitesi), 1969.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
-*İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: AÜİF Yayınları, ts.
- Çelebi, Ahmet. *Örnek Halîfeler Dönemi*. Trc. Hasan Fehmi Ulus. İstanbul Seriyeye Yayınları, 1997.
- Çubukçu, Asri. "Eş'as b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 456. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- ed-Dimaşkî, Muhammed b. Salih (972/1536). *Subul el-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd/Peygamber Külliyyâtı*. Trc. Hüseyin Kaya. İstanbul: Ocak Yayınları, 2006.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud (282/895). *el-Ahbâru't-Tvâl*. Thk. Abdulmun'im 'Âmir. Kahire: 1960.
- Durî, A. Aziz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. Trc. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- el-Emîn, Seyyid Muhsin. *A'yânu's-Şi'â*. Thk. Hasan el-Emîn. Beyrut: 1403/1983.
- el-Fârûkî, İsmail Râci- Lâmia, Luis. *İslâm Kültür Atlası*. Trc. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu. İstanbul: İnkılab Yayınları, 1999.
- Fayda, Mustafa. *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*. Ankara: 1982.

- Halîfe b. Hayyât, Ebû ‘Amr (240/854). *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: 1414/1993.
-*Tabakâtu’l-Halîfe*. Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: 1414/1993.
- İbn ‘Abdi’l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071). *el- İsti‘âb fî Ma‘rifeti’l-Ashâb*. Kahire: ts.
- İbn ‘Abd Rabbih, Ebû ‘Umer Ahmed b. Muhammed el- Endelusî (327/939). *el- İkdu’l-Ferîd*. Thk. Ahmed Emîn, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyârî. Kahire: 1389/1969.
- İbn ‘Asâkîr, Ebî’l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1174). *Târîhu Dımeşk*. Thk. Ali Şîrî. Beyrut: 1419/1998.
- İbn A’sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (314/962). *el-Futûh*. Beyrut: 1406/1986.
- İbn Ebi’l-Hadîd (655/1257). *Şerhu Nehci’l-Belâğa*. Thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim. Beyrut: 1385/1965.
- İbnu’l-Esîr, ‘İzzuddîn Ebu’l-Hasan Ali b. Ebî’l-Kerem Muhammed (630/ 1232). *el-Kâmil fî’t-Târîh*. Beyrut: 1399/1979; (Trc. Ahmet Ağırakça vd. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986).
-*Usdu’l-Ğâbe fî Ma‘rifeti’s-Sahâbe*. Beyrut: ts.
- İbn Habîb, Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb (245/859). *Kitâbu’l-Muhabber*. Nşr. Ilse Lichtenstadter, Muhammed Hamîdullah. Beyrut: ts.
- İbn Hacer, Ahmet b. Ali el- ‘Âskalânî (852/ 1448). *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*. Beyrut: 1328.
-*et-Tehzîbu’t-Tehzîb*. Beyrut: 1404/1984.
-*et-Takrîbu’t-Tehzîb*. Beyrut: 1415/1995.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (808/1406). *Târîhu İbn Haldûn*. Beyrut: ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelusî (456/1064). *Cemheretu Ensâbi’l-‘Arab*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/ 883). *Sîretu’n-Nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-İbyârî, Abdu’l-hâfiz Çelebî. Beyrut: 1421.
- İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâil (774/1372). *Sîretu’n-Nebeviyye*. Thk. Mustafa Abdu’l-Vâhid. Beyrut: 1411/1991.
-*el-Bidâye ve’n-Nihâye*. Thk. Ali Şîrî. B.y. 1408/1988.
- İbn Sa’d, Ebû Abdullah Muhammed (230/844). *et-Tabakâtu’l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdu’l-Kâdir Atâ. Beyrut: 1418/1997.

- İbn Seyyidi'n-Nas, Muhammed b. Abdullah b. Yahya (734/1332). *Uyûni'l-Eser fi Fununi'l-Meğâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*. Beyrut: 1406/1986.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Numeyrî el-Basrî (262/876). *Kitâbu Târîhi'l-Medineti'l-Munevvera*. Kum: 1410/1985.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*. Beyrut: 1402/1982.
- Krenkow, F. "Kinde". *İslam Ansiklopedisi*. 6: 812. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1979.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kinde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 37. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumları Tarihi (Hz. Muhammed'ten 19. Yüzyıla kadar)*. Trc. Yasin Aktay. İstanbul: 2002.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Anka Yayınları, 2000.
- Mehrân, Muhammed Beyyûmî. *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadîm*. (İskenderiye Üniversitesi), b.y. 1400/ 1980.
- el-Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî Cemâleddin Ebu'l-Haccac (742/1341). *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r- Ricâl*. Thk. Beşşâr 'Avâr Ma'ruf. Beyrut: 1406/1985.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Şulul, Kasım. *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922). *Târîhu'l-Umem ve'l- Mulûk*. Leiden: 1879.
- el-Müntehâb min Zeyli'l-Muzîl*. Beyrut: 1358/1939.
- el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid (207/822). *Kitâbu'r-Ridde*. Thk. Mahmud Abdullah Ebu'l-Hayr. Umman: ts.
- Kitâbü'l-Meğâzî*. Thk. Marsden Jones. London: 1966.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Abdullah b. Ca'fer b. Vehb (284/897). *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: 1423/2002.
- Yâkût, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (626/1229). *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: 1977.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Thk. Şu'ayb el-Arnâvut. Beyrut: 1413/1993.
- *Târîhu'l-İslâm*. Beyrut: 1405/1985.
- Zeydân, Corci. *el-'Arabu Kable'l-İslâm*. Beyrut: ts.

ez-Zirikli, Hayreddin. *el-A'lamu'l-Esmâi'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Musta'rebîn ve'l-Musteşrikîn*. Kahire: 1959.

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE YÖNETİM VE YÖNETİCİLERİN UYGULAMALARINDAN KESİTLER

Murat AKARSU*

Öz

İslam tarihinde ilk yönetici Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile başlayan Müslümanların idari bir düzen kurma çalışmaları adım adım uygulamalarla hayata geçmiş, Hz. Muhammed de bu idari yapının başkanı olarak bu düzende görev alanlara kimseler için kabiliyet ve gayretleri çerçevesinde kendisini gerçekleştirebileceği fırsat eşitliği tanımıştı. İslam tarihinde devletin idari teşkilatlanmasını başlatan Hz. Ömer'in halifeliği ise devletin adalet ölçülerine bağlı olduğu, uygulamaların hesabının verileceği bilincinde olunan bir dönemdir. Bu dönemde Halife Ömer sıradan insanlar gibi hayatına devam etmiş, herşeyi bilen olmamış, devlet malına emanet olarak davranmış, yönetimde akrabaya yer vermemiş ve halka saygı gösteren yöneticilerle çalışmıştır. Onun döneminde tüm görevliler kapılarını halka açmak zorundaydı. O yönettiği insanları korur ve onların yararına olacak şeyleri sever, huzur ve düzenini bozan şeylerle de mücadele ederdi. Halka hesap vermekten çekinmeyen cesur, şeffaf, icraatlarına sahip çıkan bir yönetici olan Hz. Ömer hangi dinden olursa olsun halkın menfaatlerine ve emeklerine saygı gösteren ve bir Gayri Müslim'in diliyle Peygamber olduğu düşünülen bir halifeydi. Bu yapısıyla o, hayatı boyunca insanların, toplumun gönlünü kazanmak, onları huzurlu ve mutlu kılmak için çaba göstermiş hem Müslümanların hem de Müslüman olmayanların gönüllerini fethetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dört Halife, Halife Ömer, Devlet, Yönetim, Adalet.

SECTIONS OF MANAGAMENT AND MANAGERS' APPLICATIONS DURING CALIPH OMER'S PERIOD

Abstract

Establishing of administrative order began with the emigration of Madinah which is started by the first ruler in the history of Islam, Hz. Muhammed. Hz. Muhammad, as the head of this administrative structure, recognized the equality of opportunity for those who would serve in this order, within the framework of their ability and effort. In the history of Islam, Caliph Omar, who started the administrative organization of the state, was aware of the fact that the caliphate was dependent on the justice system of the state, and that the practices that includes personal benefit would be accounted for. During this period, Caliph Ömer continued his life as an ordinary person, did not pretend to know everything, entrusted to the state property, did not include relatives in the administration and worked with executives who respected the people. During his time all of the state officers had to open their doors to the public. He protects his people and loves the things that will benefit them. He struggled with things that disturbed the order of the state and peace of the society. Hz. Ömer who was a courageous, transparent man who does not hesitate to give public accounts, respected the interests and efforts of the people regardless of their religious beliefs. With this way, during the time he served, he has endeavored to win the hearts of people, and make them peaceful and happy throughout his life. He conquered the hearts of both Muslims and non-Muslims, with his actions that are compose of fairness and justice.

Keywords: Four caliphs, Caliph Omar, State, Administration, Justice,

Makalenin Geliş Tarihi: 10.09.2018

Makalenin Kabul Tarihi: 15.12.2018

* Dr., Uzman, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), ORCID ID: 0000-0002-1620-533X, e-mail: makarsum@gmail.com

GİRİŞ

Yönetim, topluluk içinde yaşayan insanların can, mal, inanç, onur ve şerefleri ile varlıklarını korumak için gerekli bir yapıdır. Bu yapı insanların değerlerini koruduğu ve bunların gelişimine katkıda bulunduğu oranda varlıklarını sürdürebilir. Bunun gerçekleşebilmesi ise yönetenlerle yönetilenler arasında uyumun mümkün olabildiği oranda büyük olmasına bağlıdır. Kurallara bağlı olarak kurulan düzen, idare veya devletlerde yönetim, yöneticiler eliyle yapılır. Bazen yönetim bu gücünü değişik hiyerarşiler vasıtasıyla kullanırken bazen de doğrudan yöneticiler ile kullanılmaktadır.

İslam tarihinde ilk yönetici Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile başlayan Müslümanların inançlarını özgürce yaşayabilme adına idari bir düzen kurma çalışmaları hicretin hemen sonrasında adım adım uygulamalarla hayata geçmeye başlamıştı. Hz. Muhammed'in önderliğinde oluşmakta olan düzende, hakların korunmasında tarafların kuvvet ve nüfuzu değil; belirleyici unsur, Kur'ân'ın emri olan adaletti.¹ Böylece insanları Allah önünde eşit kabul edip, üstünlüğü hakkı titizlikle gözetilen ve iyi insan olmaya bağlayan bir anlayış yerleştirilmeye başlanmıştı.²

İslamiyetin Arabistan topraklarında özellikle H. 7. yıl sonrasında hızla yayılmaya başlaması, Müslüman nüfusun artması ve idarenin sorumlu olduğu toprakların genişlemesiyle bu bölgelerde mali, askeri ve yargısal anlamda bir düzen oluşturulması zorunlu olmuş, bu amaçla sahabe içerisinde bu düzenin uygulanmasında önderlik edecek kimselerin görevlendirilmesi süreci başlamıştı.³

Medine'de oluşmaya başlayan idari düzende görev alacak kimseler için üstünlüğü, değerleri esas alan Hz. Muhammed, herkese kabiliyet ve gayreti çerçevesinde görev vermişti. Rasulullah liyakatlı olmayan kişilerin göreve getirilmesini kıyamet alameti olarak görürken⁴ *"Kim Müslümanların bir işini üstlenip de kendisine duyduğu sevgi sebebiyle (liyakatsız) birini onların başına getirirse Allah'ın laneti onun üzerine olsun; (bu yaptığına karşı) Allah ondan ne bir töbe ne bir fidye kabul eder."*⁵ sözleri ile bu konudaki hassasiyetini göstermişti. Hz. Muhammed sevdiği birisi bile olsa

¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1991), 2: 918.

² A. Aziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1999), 77.

³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1: 655; Fahrettin Atar, *İslâm'da Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 11; Özel, Ahmet, "Hz. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30: 434.

⁴ Buhârî, "İlim", 2.

⁵ Hakim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*, (Haydarabad: 1334-1342/1916-1924), 4: 92-93.

ehil olmayan birini herhangi bir göreve tayin etmemiş, Ebû Zer el-Gıfârî⁶ ve amcası Abbas'ın bu yöndeki taleplerini, onların görevlerin sorumluluğunu taşıyamayacaklarını belirterek kabul etmemiştir.⁷

Rasulullah kurmaya başladığı bu idari düzende yönetici ile yönetilenlerin arasındaki engelleri kaldırma konusunda kararlıydı O'nun "*Kim Müslümanların işini üstlenir de sonra yoksullara, haksızlığa uğrayanlara ve ihtiyaç sahiplerine kapısını kapatırsa Allah da onun ihtiyacına karşı rahmet kapılarını kapatır.*"⁸ sözleri bu hususlara işaret eder. İdari işlerle görevlendirdiği kimselerin, kifayetsiz, muhteris ve katı mizaçlı olmamasına dikkat etmiş onların maddi menfaat sağlamlasına şiddetle karşı çıkmış ve onları sıkı bir şekilde kontrol etmişti.

Hz. Muhammed memurlara aile fertleriyle rahatça kalabileceği bir mesken sağlıyor, ev işlerinde yardımcı olacak bir hizmetçi için beytül-mâlden ödenek ayırıyor, görevine gidip gelebilmesi için bir binek sağlıyordu.⁹ O, görevlilere en ufak bir şeyi bile zimmetine geçirmenin kıyamet gününde bir hırsızlık olarak karşısına çıkarılacağını ifade ediyordu.¹⁰ "*Kendisini görevlendirip maaş bağladığımız hangi amel maaşından öte bir şey elde ederse bu haksız elde edilmiş bir şeydir.*"¹¹ buyurmuştu. Hz. Peygamber, kendilerine bağlanan maaştan öte bir menfaat teminini haksız bir kazanç ve hırsızlık olarak nitelemiştir.^{12,13}

Hz. Peygamber döneminde uygulamaya konulan idari yönetim tarzı, insan unsurunu öne çıkaran hakkı esas alan bir yönetim tarzıydı. Biz bu makalemizde Rasulullah tarafından uygulamaya konulan ilkelerin Hz. Ömer dönemindeki gelişimini ele almaya çalışacağız. Halife Ömer dönemi şehirlerdeki yöneticiler ile yöneticilerin halkla olan münasebetleri ve Halife'nin yönetim usulü, onun din ayırt etmeksizin insan unsurunu ve hakkaniyeti gözönüne alarak yaptığı uygulamalardan kesitler sunacağız.

⁶ Müslim, "İmâre", 16-1. Ayrıca bk. Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, (Ankara: Bizim Dizgi Basımevi, 1999), 301.

⁷ Buhârî, "İcâre", 1; Müslim, "İmâre", 13-15.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 441, 480; Tirmizî, "Ahkâm", 1332.

⁹ Müslim, İmâre, 26-29; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), 2: 159.

¹⁰ Müslim, "İmâre", 20; Maverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayıncılık, 1976), 84.

¹¹ Muhammed Abdülhayy Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, (Hz. Peygamber'in Yönetimi), trc. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 1: 425.

¹² Ebû Dâvûd, "İmâre," 10; Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek*, 406.

¹³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 914-916. Bk. Murat, Akarsu, *Kabileden Devlete Medine Tecrübesi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 85-109.

1- Hz. Ömer Dönemi Ülkenin İdari Yapılandırılması

Hz. Peygamber devrinde, yönetim bölgesinin küçük olması nedeniyle idari taksimat bulunmamaktaydı. Hz. Peygamber'in Mekke dışında başka herhangi bir vilayete vali tayini de yapmamıştı.¹⁴ O sadece Yemen'in mali işlerini beş bölgeye ayırmış ve her bölgeye de bir memur göndermişti.¹⁵

Başlangıçta sadece Medine ile sınırlı olan idari yapı, önce Mekke daha sonra da Hicaz ve Cezire'nin tamamının sınırlara dahil edilmesi ile büyümeye başladı. Hz. Ebubekir dönemine gelindiğinde şehirlerin Bizans ve Sâsânî örneklerinde olduğu gibi idari yapılandırılmaya tabii tutularak Arap Yarımadası'nda yer alan bölgeler çeşitli vilayetlere ayrıldı. Bu vilayetler Mekke, Tâif, San'â, Hadramevt, Rimâ¹⁶ Necrân, Çıraş ve Bahreyn idi.¹⁷

Hz. Ömer döneminden itibaren fetihlerle genişleyen ülke sınırları nedeniyle bir uçtan öbür uca yaklaşık 40-50 günlük yolculuk yapmayı gerektirecek mesafeler oluşmuştu. Fethedilmekte olan bölgelerin merkez Medine'ye uzaklığı nedeniyle Hz. Ömer, Irak topraklarında Basra ve Kûfe'de iki ordugâh şehir tesis etti ve bu kentler önemli yerleşim merkezleri hâline geldi. Irak'ta bu iki şehre ilave olarak Mısır'da da Fustât'ı üçüncü bir garnizon şehri olarak kurdu.¹⁸ Hz. Ömer bu yöntemle ileriki yıllarda yönetimin başına büyük işler açacak olan bu şehirlerdeki etnik ve sınıfsal farklılaşmayı görerek sorun çıkarmayacak bir yönetim sistemini kurmayı amaçlandığı düşünülebilir.

Hicaz'ın eski idârî yapısını devam ederken Halife Ömer Suriye bölgesini, Dımeşk, Hıms ve Filistin olmak üzere üç; İfrikiyye olarak adlandırılan bölgeyi, Aşağı Mısır, Yukarı Mısır ve Batı Mısır olmak üzere üç; Irak'ı ise Kûfe ve Basra olmak üzere iki idârî bölgeye ayırdı. Ahvaz ve Bahreyn bölgelerini ayrı birer eyalet, Sicistan, Kirman ve Mekran'ı tek eyalet, Taberistan ve Horasan'ı da birer vilayet olarak değerlendirdi.¹⁹

Bölgelere atanan valiler, Müslümanların fethettikleri yerlerde sadece askerî

¹⁴ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994), 4: 143; H. İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İ. Yiğit, S. Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 2: 152; Abdulhalık Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, (Ankara: 1991), 52.

¹⁵ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, 1: 561.

¹⁶ Yemenin güney batısında bugün Rima Vadisi olarak adlandırılan Aden körfesine yakın bir bölgedir.

¹⁷ H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 152; Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 53.

¹⁸ Adnan Demircan, *Râşid Halifeler*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 65-66.

¹⁹ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*. trc. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 73; Ayrıca bk. Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdu'l-Emir Mühna. (Beyrut: Şirketü'l-Ulema Li'l-Matbuât, 2010), II, 132.

otoritenin sağlanması ve vergilerin düzenli bir biçimde toplanmasıyla ilgileniyorlardı. Böylece toprakların işletilmesi yine yerli halka bırakılıyordu.²⁰ Bu dönemde vali veya emîr, vilayetin genel idareciliğinin yanı sıra ordunun başkumandanlığını da yürütüyordu. Hatta bazen kadılık ve imamlık görevlerine de bakmaktaydı.²¹

2- Şehirler ve Valiler

H. Ebubekir vefat ettiğinde,

- 1- Mekke'de Attab b. Esîd,
- 2- Taif'de Osman b. Ebi'l-Âs,
- 3- Bahreyn'de Alâ b. el-Hadrami,
- 4- Havlan'da Ya'la b. Münye (Ümeyye),
- 5- San'a da Muhacir b. Ümeyye,
- 6- Hadramevt'te Ziyâd b. Lebid,
- 7- Filistin'de Amr b. El-Âs vali olarak bulunuyordu.

Şam da fetihlerde bulunmak üzere dört ordu vardı. Bu orduların komutanlıklarını Halid b. Velid, Ebu Ubeyde el-Cerrah, Surahbil b. Hasene ve Yezid b. Süfyan yapmaktaydı. ²² Hz. Ömer dönemine gelindiğinde yukarıda verdiğimiz taksimata bağlı olarak yeni kurulan şehirler ile diğer önemli vilayetlerin yönetimi şu şekildeydi:

1-Kûfe: Hz. Ömer zamanında doğudaki fetihler için bir karargâh olarak kurulan ve fetihlere katılan güneyli Araplar için yerleşim yeri olarak bırakılan Kûfe, Hz. Ömer ve halefi Hz. Osman'ı çeşitli biçimlerde ortaya çıkan sorunlarla epeyce meşgul etmişti.²³

H. Ömer'in talimatı Selmân el-Fârisî ile Huzayfe b. el-Yemân tarafından kurulan²⁴ Kûfe'nin ilk valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'tır. Ancak Sa'd daha sonra gelen şikayetler üzerine Halife tarafından azledilmişti. Sa'd'ın Kûfe'deki ilk valilik görevinden alınmasının nedeni, namazı iyi kıldırıyor gerekçesine dayandırılmıştı.

H.22'de Hz. Ömer Kûfe'ye Ammar b. Yâsir'i hem namaz imamı hem vali, Abdullah b. Mesud'u da beytûlmal sorumlusu olarak atamıştı.²⁵ Kûfeliler daha sonra Ammar'ı şikayet etmişler bunun üzerine de Halife Cübeyr b. Mut'im'i Kûfe'ye vali olarak

²⁰ Bk. Yahya b. Adem b. Süleyman el-Kureşî, *Kitâbu'l-Harac*, trc. Osman Eskicioğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2018), 101; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, trc. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2016), 75.

²¹ H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 2:152; Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 53-54.

²² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa*, trc. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 364.

²³ Kûfe'nin tarihi ve etnik yapısıyla ilgili olarak bk. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 95-177.

²⁴ Demircan, *Râşid Halifeler*, 64.

²⁵ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa*, 394.

atamak istemiş, bu gerçekleşmeyince de Muğire b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali olarak atamıştı. Muğire Hz. Ömer vefat edene kadar bu görevde kalmıştı.²⁶ Hz. Ömer yaralıyken hakkında birtakım rüşvet ve değişik dedikodular çıkan valiyi azletmeyi düşünmüş, ancak şu an için bunun doğru olmayacağı düşüncesiyle bu işi Şûrâ'nın seçeceği yeni halifeye bırakmıştı.²⁷

2-Basra: Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktada bulunan Basra, birçok önemli yolun kavşağında, özellikle de Irak'a deniz yoluyla girilebilecek bir yerde bulunması nedeniyle önemli bir konumda bulunuyordu.

Hz. Ömer 17/638 yılında Irak cephesinde fetihlerde bulunan Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bir mektup yazarak Basra topraklarına yerleşmesi için bir ordu göndermesi talimatını vermişti. Sa'd ordudaki görevlilerden biri olan Utbe b. Gazvân'ı bölgeye göndermiş; Utbe Basra'yı planlayıp kurmuş²⁸ ve oranın ilk valisi olarak atanmıştı. Utbe daha sonra hacca giderken yerine Muğire b. Şube'yi vekil bırakmış, dönüş yolunda da vefat etmişti. Bunun üzerine Halife Ömer Muğire'nin valilik görevine vekil olarak devam etmesini uygun görmüştü.

Hz. Ömer daha sonra şehirde valilik görevine bakan Muğire'yi tekrar namaz imamı olarak görevlendirirken H.17 yılında valiliğe Ebu Musa el-Es'âri'yi tayin etti. Bu sırada bazı Basralılar Muğire'yi Halife'ye şikâyet etmişler, Halife de validen Muğire'nin Medine'ye gönderilmesini istemişti.²⁹ H.19'da da Halife Ebu Musa'yı Basra valiliğinden alarak yerine Osman b. Ebi'l-Âs'ı tayin etmişti.³⁰

3-Şam ve Humus: Şam H. 14'de Halid b. Velid'in komutasında fethedilmişti. Ancak bu sırada Hz. Ömer Halid b. Velid'i görevinden almıştı.³¹ Şam bölgesindeki fetihlerin komutanı da olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh ilk Şam valisi olarak tayin edilmiş, vefat etmeden önce yerine dayısının oğlu İyâd b. Ganem'in tayin edilmesini vasiyet etmişti.³² H.18'de Hz. Ömer, Ebu Ubeyde ve Yezid b. Süfyanın ölüm haberini alınca Muaviye b. Ebî Süfyân'ı Şam orduları komutanlığına atamış ona ayrıca vergileri toplama yetkisi de vermişti. Şurahbil b. Hasene'yi de Ürdün'e hem ordu komutanlığına

²⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbu et-Tabakâti'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer, (Medine: Mektebetu'l- Hanci, 2001), 6: 20; Belâzurî, *Futûh*, 469; İbn Hibbân, *Siretü'n, Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 394-395.

²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6: 20.

²⁸ Salih Ahmed Ali, *Hitatu'l-Basra ve Muntakatuhâ*, (Bağdat: 1986), 5; Hartman, R. "Basra" *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 320; Demircan, *Râşid Halifeler*, 63.

²⁹ İbn Hibbân, *Siretü'n, Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ* 377, 378, 380.

³⁰ İbn Hibbân, *Siretü'n, Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 386.

³¹ İbn Hibbân, *Siretü'n, Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 369-370.

³² Belâzurî, *Futûh*, 255, 263 vd.

hem de bölgenin haracını toplamak üzere vergi görevlisi olarak atamıştı.³³

Bir süre sonra Şam valisi olarak görev yapan İyâd öldüğünde Hz. Ömer, Saîd b. Âmir b. Hizyem el-Cumahî el-Kureyşî'yi Şam'a tayin etmiş, onun da ölümü üzerine Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi bu göreve getirmişti. Diğer taraftan Ürdün ve Şam valisi Yezîd b. Ebî Süfyân vefat ettiğinde, kardeşi Muâviye'yi Halife Ömer göreve getirmişti.³⁴ H. 21 yılında bu bölgenin fethinde bulunan ve şehrin ilk valisi Halid b. Velid vefat etmişti.³⁵ Yerine atanan Ümeyr b. Sa'd ise Hz. Ömer vefat ettiğinde Humus ve Kinnesrin valiliklerini yürütüyordu.³⁶

4-Mısır: Bizans İmparatorluğu'na tâbi bulunan Mısır, komşu sınır olması nedeniyle aynı zamanda devlet için tehdit olarak görülmüş; bu nedenle de zengin hububat üretim merkezi olan bölge Hz. Ömer döneminde 18/639 yılında Amr b. el-Âs tarafından fethedilmiştir.³⁷ 26/646 yılına kadar Vali Amr tarafından yönetilen Mısır'ın sınırları, bu tarihte İskenderiye'de çıkan ayaklanmanın bastırılmasından sonra kuzeyde Akdeniz, batıda Libya Çölü, doğuda Kızıldeniz ve Arabistan Çölü'nden oluşan oldukça geniş toprakları içine alacak şekilde genişlemiştir.

Hz. Ömer, vefat etmeden önce Amr'ın Mısır'daki yetkilerini kısıtlayıcı birtakım tedbirlere başvurmuştu. Buna göre halife, Mısır'ı Aşağı (Delta) ve Yukarı Mısır (Saîd) olmak üzere iki kısma ayırarak, Yukarı Mısır'ın yönetimini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e verirken, Amr'ı da Aşağı Mısır'ın yönetimine tayin etmişti. Hz. Ömer bunu yaparken Mısır'dan gelen vergi gelirlerinin azalmasını sebep göstermişti.³⁸ Halifenin Amr'ı Aşağı Mısır'a vali yapmasının nedeni, onun eski bir tüccar olması dolayısıyla buradaki gelirleri artırabileceği ümidiydi.³⁹ Abdullah'ın idare ettiği bölgenin merkezi Feyyum, Amr'ın idare ettiği bölgenin merkezi ise Fustat şehri idi.⁴⁰

5-Mekke: Hz. Ömer halife seçildikten sonra Mekke'ye Nâfi b. Abdu'l-Hâris'i vali olarak atamıştı.⁴¹

³³ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.

³⁴ Belâzurî, *Futûh*, 255, 263 vd.

³⁵ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 386.

³⁶ Belâzurî, *Futûh*, 255 vd.; İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil Fî't-Târih*, trc. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 3:122.

³⁷ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 384.

³⁸ Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul:Boğaziçi Yayınları, 1980), 1, 251; M. Muhammed Zeytûn, "el-Fethu'l-İslâmî li-Şimâli İfrikîyye", *Müerrihu'l-Arab*, (Bağdat 1981), 16/A, 51.

³⁹ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest, (Beirut: 1908), 11.

⁴⁰ Halife b. Hayyat., *Târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Riyad: 1985),159; Ebû Hanîfe Ahmed Dâvûd ed-Dineverî, *Ahbâru't-Twâl*, thk. Abdülmün'im Âmir-Cemâleddîn eş-Şeyyâl (Kahire: 1960), 139.

⁴¹ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa*, 395.

6-Tâif: Hz. Ömer halife olduğunda, Utbe b. Ebî Süfyân'ı Tâif'e hem vali hem de zekât âmili olarak görevlendirmişti. Daha sonra hakkında şikâyetler olunca azlederek⁴² Süfyân b. Abdullah es-Sakafî'yi vali olarak tayin etmişti.⁴³

7-Yemen: İslam topraklarına katıldıktan sonra idari taksimat bakımından Cened, San'â ve Hadramevt olarak üç bölgeye ayrılan Yemen'in⁴⁴ bu idari taksimatı Hz. Ömer döneminde değiştirilmiş ve bu üç bölgede sadece Ya'lâ b. Münye vali olarak görev yapmıştı. Fakat Hz. Ömer son yıllarında bilinmeyen bir sebeple, Ya'lâ b. Münye'yi sadece San'â'ya, Abdullah b. Ebî Rebîa'yı da el-Cened'e vali olarak tayin etmişti.

9-Bahreyn: Hz. Ebubekir döneminde Bahreyn de vali olarak Alâ b. el Hadrami görev yapıyordu. Ala Halifeye bilgi vermeden fetihlere katılmak için denizden bölgeye hareket etmiş bundan haberdar olan Halife tarafından da görevden alınmış⁴⁵ Hz. Ömer daha sonra Kudâme b. Maz'ûn'u bu göreve tayin etmiş ancak H.20 yılında Halife onu da görevden almıştı.⁴⁶ Hz. Ömer vefat ettiğinde Osmân b. Ebi'l-Âs es-Sakâfî vali olarak görev yapıyordu.⁴⁷

10-Hadramevt: Adıy b. Nevfel, Hz. Ömer döneminde bir ara Hadramevt valiliği görevinde bulunmuş⁴⁸ ancak daha sonra Osmân b. Ebi'l-Âs göreve getirilmiştir.⁴⁹

Hz. Ömer vefat ettiğinde;

- 1- Kûfe'de Muğire b. Şube;
- 2- Basra'da Ebu Musa el-Eş'âri;
- 3- Şam'da Muaviye b. Ebî Süfyan;
- 4- Mısır'da ise Amr b. Âs;
- 5- Mekke'de Nafi b. Abdullah el-Hâris;
- 6- Taif'de Süfyan b. Abdullah es-Sakafî;
- 7- Yemen'de Ya'la b. Münye;
- 8- Cened'de Abdullah b. Rebîa;

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerî et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: ts.), 4: 241.

⁴³ Taberî, *Tarih*, 4: 421; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, (Kahire: 1986), 139.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 194; R. Strothmann, "San'â", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 10: 180.

⁴⁵ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 122.

⁴⁶ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 383.

⁴⁷ Abdullah b. Mus'ab b. ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, thk. E. Levi Provencal (Kahire: 1982), 209; İbn Hazm İmam Hafız Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelusî *Cevâmiu's-Sire ve Hamse-i Resâili'l-Uhrâ*, thk. İhsan Abbâs, Nasuruddîn el-Esed (Mısır, ts). 120.

⁴⁸ H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 2: 154.

⁴⁹ Taberî, *Tarih*, 4: 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 194; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, 140.

- 9- Bahteyn'de Osmân b. Ebi'l-Âs es-Sakafî;
- 10- Hadramevt'te ise Osmân b. Ebi'l-Âs görev yapıyordu.⁵⁰

3- Hz. Ömer'in Yönetim Politikası

Hz. Ebubekir'den sonra devleti yönetmekle görevlendirilen Hz. Ömer halife olduktan sonraki ilk konuşmasında nasıl bir yönetim usulü benimseyeceğini şöyle anlatıyordu:

".....Ben Müslümanım ve Allah'ın kullarından zayıf bir kulum. Sadece Allah'ın yardım ettiği kişi zayıf değildir. Başınıza yönetici olmam ahlakımdan hiçbir şey değiştirmeyecek "sakın biriniz söyle demesin: Ömer Müslümanların başına geçince değişti". Bir kişiye zulmedersem onun hakkını kendim veririm. Huzurunuzda getirir ve gerekçemi size açıklarım. Müminlerin emirine işi düşen, herhangi bir haksızlığa uğrayan ya da bir hakkı konusunda bize kızgın olan kim olursa olsun bana bildirsin. Çünkü ben de sizden biriyim. Sahip olduğum iktidar ve yetki, size karşı büyüklük taslamama, kapımı yüzünüze çarpmama ve size karşı haksızlığı karşılıksız bırakmama sebep olmasın... Aranızda herhangi biri benden davacı olursa hakkımızda karar verme yetkisini sizden bir kişiye vereceğim ve bu kişinin de hükmüne boyun eğeceğim... Başkalarının haklarını kendi kendinize verin. Bana halini arz edecek kişiyi engellemeyin meselesini bana arz etsin. Çünkü insanlar arasında karar verirken adaletten ayrılıp tarafgirlik, kayırma ve keyfilik yapmam. Başkasına vermesi gereken (bir hakkı) alıkoyan ya da Müslümanların kanını, namusunu ve nefsi (izzet ve şerefini) helal sayan kişiye akrabalık hatırımını da araya koysa ceza uygularım... Ben bana verilen emanetten ve içinde bulunduğum yetkiden dolayı sorumluyum. ... Bana verilen bu emaneti ehil olmayana vermedim, işin başına da getirecek değilim. Vazifeye sadece Müslümanlara (halka) saygı gösterenlere vereceğim. Bu kişiler diğerlerinden daha fazla bu göreve layıktır."⁵¹..."Şu dünya saltanatına gelince, bütün bunlar fani şeyler, bizler kardeşiz.. Bu işte başa tayin edilen kimse hata ve fitneye düşme konusundan diğerlerinden daha öndedir. Allah korursa o başka."⁵²

Yönetim ve yöneticiler konusunda adeta bir tarihi manifesto özelliği taşıyan sözkonusu kayıt, Ebu Müslim Horasanî'den Şeyh Edebalî'ye kadar bir çok ünlü düşünür

⁵⁰ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 400.

⁵¹ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 365-366.

⁵² Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, 57.

ve bilginin yönetim konusundaki söylediklerinin önsözüdür. Bu özelliği ile “boynuzsuz koyun ile boynuzlu koyun”un hakları konusunda bile sorumlu tutulacağı bilincinde olan bir sahabe, muttaki bir yönetici Hz. Ömer’in yönetim politikasını belirlemesi bakımından tarihte önemli bir yere sahiptir. Söz konusu metin Hz. Ömer döneminin her yönüyle adalete uygun olacağını, adaleti uygulama ve hakkı yerine getirme konusunda kimseye taviz verilmeyeceğinin halifelik döneminde yaptığı uygulamalardan da görüleceği üzere bir ön garantisidir.

Hz. Ömer, kimseye haksızlık yapmayacağını, haksızlığa uğrayanın da yanında olduğunu, kapısının sonuna kadar açık olduğunu bildirirken yöneticilerini kapılarını kapatmamaları konusunda ikaz ediyordu. Yöneticinin muhatabına saygı göstereceğini, kaba, katı ve sert bir üslup kullanamayacağını ve “büyüklük taslamaya” kapısının kapalı olduğuna işaret ederken, tüm icraatlarının halkın seçeceği gerçek hakimler tarafından sorgulanmasını istediğini, kendisi hakkında verilecek hüküm ne olursa olsun boyun eğeceğini bildiriyordu.

Rasulullah tarafından kendisine “Faruk” sıfatı layık görülen⁵³ Hz. Ömer’in adalet haykırışı olduğu her yönünden görülen sözlerinde halkın mal, can, onur ve şerefine tasallut edenlerin akrabaları, kabilesi bile olsa asla affetmeyeceğini, kendisine verilen yönetim emanetinde sorumlu olduğunu, bu yetkiyi de ancak hak edenlerle paylaşabileceğini belirtiyordu.

“Hz. Ömer İslam’da var olan insan unsurunu, kamu yararını ön plana alarak dini hükümlerin insana yönelik olduğunu, bu sebeple bunların bir kısmının dönemsel olduğunu gerekirse uygulanmayabileceğini göstermişti. O zahiri olarak Müslümanlıktan öte, Müslümanlığın özünü uygulamayı savunmuş ve şöyle demiştir: *“İnsanın ağzının laf yapmasına aldırmayın. Kim emaneti koruyor ve insanların namusuna saygı gösteriyorsa ona değer verin, işte insan O’dur. Kişinin namaz ve orucuna değil, onun aklına ve sadakatine bakın. Ben imanını ortaya koyan müminden ve küfrünü ortaya koyan kafirden korkmam. Lakin imana bürünmüş münafıktan ve onun başkası adına çalışmasından korkarım.”* Bütün bu nedenlerden dolayı Halife Ömer, kıtlık yılında halkın açlıktan hırsızlık yapabileceğini düşünerek hırsızlık suçuna verilen el kesme cezasını kaldırmış, piyasa fiyatlarına Hz. Peygamberin uygulamalarının aksine müdahale etmiş, Rasulullah’ın Hudeybiye’de altında biat aldığı ağacın kutsanmaya başlaması üzerine onu kestirmiş; fethedilen

⁵³ Taberî, *Tarih*, 4: 195; Suyutî, Celâluddîn İbrahim, *Târihu’l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhâmid, (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1988), 133.

arazileri ganimet kapsamından çıkarması gibi onun uygulamaları halka yönelik politikasında günün koşullarını ve insan unsurunu ön plana çıkaran yaklaşımlardır.”⁵⁴

Yaptığı tüm icraatların hesabını vereceği bilincinde olan Halife Ömer, bunu yönetim döneminin her safhasında gözönüne almış; ahiret kaygısıyla ağladığına etrafındakiler şahit olmuştur. Hançerlenip yaralandığında da, ağlaması üzerine Abdullah b. Abbas ona: “*Ey Müminlerin Emiri! Vallahi senin Müslüman oluşun İslam’a büyük bir yardım halifeliğin ise bir fetih olmuş, yeryüzünü adaletle doldurmuştur.*” deyince Ömer: “*Sen Allah’a kavuşulduğu günde, benim için böyle şehadette bulunur musun?*” diye sorması üzerine, “*Evet*” cevabını alınca hoşuna gitti. “Böylesine hesap verme kaygısında olan bir liderin “Adalet Güneşi” olarak tarihte yerini almasına şaşmamak gerekir.”⁵⁵ O, “*En sevdiğim insanlar, bana kusurlarımı söyleyenlerdir*” diyerek, insanları gerçeği ifade etmeleri hususunda cesaretlendirmiştir. Halkın yiyemediğini yememiş, giyemediğini giymemiştir. Sıkıntılı durumlarda maddi ve manevi desteklerini esirgememiş ve valilerini de bu yönde davranmaya zorlamıştır.⁵⁶ Hz. Ömer yönetimi bugünün anlayışında bir “iffet abidesi” olarak tarihe geçmiştir. Onun görevlilerinden hiçbirisi onun hoşlanmayacağı insanlığa, akla ve ahlaka aykırı şeyler yapamazdı. Medâin’in fethinden sonra kendisine gönderilen Kısra’nın muhteşem hazinelerine baktığı zaman “*Bunları bize gönderen kimseler gerçekten emin kimselerdir.*” diyerek hoşnutluğunu ifade etmiş, bunu duyan Hz. Ali ise “*Sen iffetli oldun, halkın da iffetli oldu. Eğer sen bolca yiyip içseydin, onlar da yiyip içerlerdi.*” karşılığını vermişti.⁵⁷

Giyim kuşamında sıradan insanlar gibi yaşayan Hz. Ömer bir gün Cuma namazı için mescide gittiğinde halktan özür diledi ve : “*şu gömlek yüzünden geç kaldım*” dedi. Gömlek kısa olması nedeniyle kollarını uzatmaya çalışmış ancak yapamamıştı. Gömleğin kollarını tutup uzatıyordu; fakat bırakınca tekrar çekiliyordu.⁵⁸ Halifenin sade yaşantısı sadece şahsı için değil, aile bireyleri için de bağlayıcı olmuştu. Kadisiye Savaşı sonrası ordusundan gelen haberciyi evine götürüp yemek ikram eden Ömer, karısını da yemeğe davet etmiş, yeni elbisesi olmadığı için sofraya gelmeyeceğini söyleyen Ümmü

⁵⁴ Azimli, *Dört Halife’yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 50-52.

⁵⁵ Halit Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 155.

⁵⁶ Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, 372.

⁵⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Uyûnu’l-Ahbâr*, (Mısır: Matbaatu Daru’l-Kutubi’l-Mısriyye.1963), 1:52-53; Taberî, *Tarih*, 2: 466.

⁵⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 305-306.

Gülsüm'e : "Sana, Ali'nin kızı ve Ömer'in karısı denmesine razı değil misin?" diyerek karşılık vermişti. Hz. Ömer'in bu sade ve basit yaşantısı, yakalanıp esir olarak karşısına getirilen, kendisini halife olarak düşünmediği için şaşırın Hürmüzan'ın dilinde; "Onun bir peygamber olması gerekir" şeklinde ifadesini bulmuştu.⁵⁹

Yönetiminde asla "herşeyi ben bilirim" tavrını takınmayan Halife Ömer konuları kavrayış gücüne sahip zeki insanların görüşlerine değer vermiş hatta onları ödüllendirmiştir. Kendisine gelen bir kadının, üstü örtülü imalı kelimelerle kocasından şikayetine ilişkin detayları anlayarak bunu karara bağlayan Ka'b b. Sûr'u da Basra kâdılığına tayin etmişti.⁶⁰ Halifeliğin halka fiilen hizmet olduğu bilincindeki Hz. Ömer, Medine'de bekçilik görevini zaman zaman bizzat kendisi yürütmüş şehre gelen ticaret kervanlarına da korumalık yapmıştır.⁶¹ Gücünü ve benliği de zapt altına almakta kararlı olan halife bir bayram günü mescide giderek hutbeye çıkmış ve "Ey insanlar! Ben Mahzum oğulları kabilesinde teyzelerime çobanlık yaptığımı hatırlıyorum. Onlar bana bir avuç hurma veya kuru üzüm verirlerdi. Bunun için büyük zorluklar için de bütün gün çalışıyordum." dedikten sonra minberden inmiş, Abdurrahman b. Avf'ın buna şaşırarak neden kendisini ayıpladığını sorusuna ise şu cevabı vermişti: "Nefsimle başbaşa kaldım. Bana dedi ki: Sen Müminlerin Emîrisin. Senden üstün kim olabilir? Ben de ona haddini bildirmek istedim"⁶²

Hz. Ömer hem kendisi hem de valileri devlet malı konusunda oldukça hassas davranmışlar, en küçük bir suistimali bile katı bir şekilde cezalandırmışlardır. Oğulları Abdullah ve Ubeydullah, bir ordu ile Irak seferi dönüşünde Basra'ya uğramışlar vali Ebû Musa el-Eş'arî'nin ganimet mallarından kendilerine verdiği parayla ticaret yapıp kâr ettikten sonra, ana parayı da devlet hazinesine ödemek istemişlerdi. Bunu öğrenen Halife çok kızmış ve onlardan kârlarının yarısını da alıp hazineye koymuş⁶³ ve ailesine şu uyarıyı yapmıştı: "İnsanlar sizi, yırtıcı kuşun eti gözetlediği gibi gözetlerler. Allah'a yemin ederim ki, sizden birinizin bu yasakları yaptığını görürsem, onun cezasını kat kat veririm."⁶⁴

⁵⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâduddin İsmail el-Hâfız b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7:142-143.

⁶⁰ M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatu's-Sahâbe*, çev. Ali Arslan (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 3: 256-258; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 111-112.

⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 280; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7: 223-224; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, 1:458.

⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 273; M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatu's-Sahâbe*, çev. Ali Arslan (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 3: 116; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 142-143.

⁶³ Ahmet b. Hanbel, *Muvatta'*, "Kırâz" 1.

⁶⁴ H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 316; Kandehlevî, *Hayatu's-Sahâbe*, 3: 202.

Halife Ömer, devlet mallarına bütün Müslümanların emaneti, bir yetim malı gibi bakardı. Ahnef b. Kays, havanın çok sıcak olduğu bir gün Ömer'i ziyarete gittiğinde, devlete ait develeri güneşten korumak için katranlarken gördü. Ahnefe: "*Elbiseni koyup gel de bana yardım et, bu malda kaç kişinin hakkı olduğunu biliyorsun.*" dedi. Oradan geçen birisi bu işi neden bir köleye yaptırmayıp da kendisinin yaptığını sorunca: "*Benden ve Ahneften daha iyi köle kimmiş? Çünkü Müslümanların yönetim işini üstlenmiş, nasihat ve emanette kölenin efendisine görevi gibi yapması gerekir.*" şeklinde cevap vermişti. Bu konuda başka uyarıyı da azadlısı Eslem'e yapmıştır. O, bu olayı şöyle anlatır: "*Bir defasında Ömer, Beytülmalin develerini benimle meraya gönderiyordu; eşyalarımı içlerinden birinin üzerine yüklemiştim. Yükümün semiz bir dişi deve üzerinde olduğunu gören Ömer şöyle dedi: "Müslümanların hazinesine gelir getiren bir deveye ağırlık veriyorsun, onu yoruyorsun, işte bir yaşında (hastalıklı) bir erkek deve, işte sütü olmayan deve, bunlar ne güne duruyor?"*⁶⁵

Hz. Ömer, sıcak bir günde dışarı çıktığında binekli bir köle geçtiğini görmüş ve köleden kendisini de almasını istemiş ve onun bineğin önüne binmesi teklifini reddederek halkın bakışları arasında bineğin terkinde binmişti.⁶⁶ Görevde, bulunduğu makamı "halkın yönetimi" dışında kendi çıkarları için kullanmayan, yakınlarına da bu imkanı asla vermeyen Hz. Ömer, halifeliği fiilen devam ettiği halde vefat etmeden önce oğlu Abdullah'ı Hz. Aişe'ye göndererek ondan Rasulullah'ın yanına gömülmek için izin istemiş, hatta oğluna "*Ömer sana selam ediyor de. Sakın müminlerin emiri deme, bugün artık ben müminlerin emiri değilim*" şeklindeki yaklaşımı oldukça manidardır. Halifenin bununla yetinmeyip kendisine izin verildiği halde vefatından sonra defin için izin istenmesini de vasiyet etmiş "*izin verilmezse beni halk mezarlığına defnedin*" diyerek ölmeden önce aldığı iznin kendisinin halife olmasından dolayı çekinilerek verildiğini düşüncesine sahip bir devlet adamı olarak düşüncelerinin her dönem iyi anlaşılması gereklidir.⁶⁷

A- Görevli Tayininde Takip Edilen Yöntem

Hz. Ömer kendisinden önceki dönemden beri devam gelen yönetici atama politikasını devam ettirirken, yeni fethedilen yerlere fetihlerde görev alan komutanlar vali olarak atanmaya başlanmıştır.⁶⁸ Bunun yanında sınır bölgelerindeki valiler hem ordu komutanı hem vali olarak görev yapmakta iken, bazen bölgenin yargı işleri de

⁶⁵ Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 324.

⁶⁶ Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 144.

⁶⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 313-314; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 145-146.

⁶⁸ Yahya b. Adem, *Kitabu'l-Harac*, 38.

onların emrine verilmişti. Bölge valileri diyebileceğimiz bu valiler sefere çıktıklarında yerlerine ve eyalete bağlı diğer yerlere de vali atayabilmekteydiler. Basra'ya ilk atanan vali Utbe b. Gazvân, Mısır valisi Amr b. el-Âs ve ilk Şam valisi Ebû Ubeyde bu yöntemle vali olarak atanmışlardır.

Hz. Ömer, Hz. Muhammed döneminde olduğu gibi yönetici atamada akrabalarına karşı oldukça kesin çizgilerle karşı çıkmış ve hiçbir akrabasını devlet yönetiminde görevlendirmemiştir. O halifeliği boyunca kendi kabilesi Adiy'den hiç kimseyi vali, vergi memuru veya kâdi olarak tayin etmedi. Ümeyyeoğulları ve Haşimoğullarından dengeli bir siyaset izleyerek devlet yönetiminde faydalandı.⁶⁹ Ona göre devlet hizmetlerinde görev almak sahabenin fazileti çekilmiş bir çilenin karşılığıydı; babadan oğula intikal eden soya ait bağlılığın eseri değildi.⁷⁰ Bu nedenle görev dağılımında hiçbir kabileye öncelik tanımadı. "Onun devlet işlerini kabilelerin tasallutundan önlemesi döneminin en önemli olayıdır. Bu işi başta kendi kabilesine uyguladı ve hiçbir akrabasına öncelik tanımadı. Hatta onlar Hz. Ömer döneminde hiçbir dönemde çekmedikleri kadar sıkıntı çektiler."⁷¹

Hz. Ömer, yönetici atamaları sırasında görevlilere önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Vali yönetici tayin edeceği kişilerde dikkat çekici ve gösterişli elbise giymemesi, lüks yemekler yememesi, kapısını ihtiyaç sahiplerine kapamaması ve cins ata binmemesi hususunda teminat alır;⁷² kendisi de bu ilkelere uyardı. Halife kazanılmış paranın israf ve lüks olarak harcanmasını hoş görmüyor; fakirlerin de bulunduğu bir ortamda zenginlerin daha mütevazî şartlarda yaşamasından yana idi.⁷³ Valiler atandıkları göreve gitmeden önce sahip oldukları mal varlıkları kayıt altına alınır. Görevleri sona ermesi veya görevden alınma sonrası mal varlıkları tekrar gözden geçirilerek mal varlığındaki artışlar sorgulanır. Bu hususta, mal artışının kendisi veya mevlasını ticaret yapmasından veya hediye olduğu yönündeki savunmalarına itibar etmezdi.⁷⁴ Mallarında olağan dışı artış olan valiler ya görevden alınırdı ya da mallarına el konulurdu.⁷⁵

⁶⁹ Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 143

⁷⁰ Hatipoğlu, M. Said, "Hilafetin Kureyşliliği" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1978), 154-155.

⁷¹ Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 53.

⁷² İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr*, 1:116.

⁷³ Bk. İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer, *Târîhu'l-Medînetü'l-Münevvere*, thk. Muhammed Şeltût, (Cidde: Seyyid Habib Mahmud Ahmed Adına. 1973), 3: 833-836.

⁷⁴ Kettâni, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, 2: 29.

⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 82; Belâzurî, *Futûh*, 314-315.

Hız. Ömer atayacağı yöneticiler için ise şunları söylemişti: “Öyle bir kişi istiyorum ki, emir seçildiğinde sanki onlardan birisi gibi olsun. Emir seçilmediği takdirde de sanki onların emiriymiş gibi davransın.”⁷⁶ O görevlendirme konusunda yetkili olduğu halde görevli tayininde çoğu zaman istişare yöntemini de kullanmıştır. Bir gün Hız. Ömer huzurunda bulunan gruba dönerek “Kûfeliler ne para ne de yönetici beğeniyorlar. Onlardan da hiçbir yönetici razı değil. Kûfeliler beni hayli zor duruma soktular. Onlara kimi yönetici olarak atayım?” diye sorduğunda orada bulunan Muğire b. Şube, “Müslüman birinin takvası kendine, onun zayıflığından dolayı getireceği idari yük de senin sırtına binecektir. Güçlü kişinin yönetimindeki başarısı ise kendisine ve sanadır” deyince Hız. Ömer Muğire b. Şube’ye Kûfe valiliğini teklif etmiş, kabul edince de onu tayin etmiştir.

Hız. Ömer görevli atamalarında halktan gelen talep ve şikayetleri dikkate almıştı. Bu açıdan bakıldığında Kûfelilerden gelen talep ve şikayetleri dikkate alarak 17-23 yılları arasında şehir halkını ve şehrin ileri gelenlerini razı edebilmek için 4 vali tayin etmiş ve azletmiştir.⁷⁷ Halife orduya komutan tayininde ise askerlerin taleplerini de dikkate almıştı. Müsenne b. Haris Hız. Ömer Irak’ta iken yanına gelip yaptıkları savaş için halifeden asker talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Halife yanında bulunduğu topluluğa bir konuşma yaparak İran topraklarındaki fetihler için savaşa teşvik etmiş; sadece Ebu Ubeyd b. Mesud es-Sekâfi göreve talip olmuştu. Hız. Ömer askerlerden gelen “başımıza bir komutan tayin et” talebi üzerine de Ebu Ubeyd’i komutan atayarak karşılık vermişti.⁷⁸

Hız. Ömer halifeliğinin son günlerinde yerine geçecek halifeden görev yeri ve isimlerini belirttiği kişilerin vali olarak tayin edilmelerini istemiştir. Bu açıdan bakıldığında halifelerin vasiyetleri de vali atanmasında bir yöntem olarak kullanılmıştır. Hız. Ömer sözkonusu vasiyetinde kendisinden sonraki halifeye Sa’d b. Vakkâs’ın Kûfe’ye, Ebu Musa el-Eş’âri’nin ise Basra’ya vali tayin edilmesini istemiştir.⁷⁹

Aslında halk Hız. Ömer’in yönetiminden –hayli sert olmasına rağmen– memnundur. Bu nedenle yaklaşık 10 yıldır devam eden düzenin bozulmasını istemediklerini hissettirmek için bir saldırı sonrası yaralanan halifeden yerine vekil

⁷⁶ Kandehlevi, *Hayatu’s-Sahâbe*, 2: 99; Çil, *Hız. Ömer’in Liderliği*, 329.

⁷⁷ Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Vâzih, *Târîhu’l-Ya’kûbî*. thk. Abdu’l-Emir Mühna (Beyrut: Şirketü’l-Ulemi Li’l-Matbuât, 2010), 2:47; Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, 35.

⁷⁸ İbn Hibbân, *Siretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’k-Hulefa*, 367-368.

⁷⁹ Belâzurî, *Futûh*, 469.

atamasını talep etmişlerdir. Hz. Ömer'e gelen talepler, öncelikle, Hz. Ebu Bekir'in yaptığı gibi halifeyi vasiyet edip etmeyeceği şeklindeki sorulardan ibarettir.⁸⁰ Hz. Ömer bu soru karşısında yüzünü çevirerek⁸¹ âdeta "Hayır!" cevabını vermiş, sonra da "*Ben bu işler için nefsimi zora soktum ve aile efradımı birçok şeyden mahrum ettim. Şayet bu işten günahsız olarak kurtulabilirsem ne mutlu bana!*"⁸² demişti.

B- Halife'nin Devlet Görevlileri ile İlişkisi

Hz. Ömer dönemi gelirlerdeki artışın ve buna bağlı olarak refahın bol olduğu bir dönemdi. Bu nedenle olsa gerek Hz. Ömer ekonomik anlamda yöneticilerin durumlarını sıkı bir biçimde kontrol ederdi. Vilayetlerden toplanan vergi gelirlerinin merkeze ulaştırılması, toplanan vergilerden halka yapılan dağıtımlarda adaletli olup olmadıkları ve vergilerin yıllık artış oranları konusu dikkatle takip ediliyordu.⁸³ Muhammed b. Mesleme bu amaçla Halife'nin devlet görevlileri üzerinde bir müfettişi gibi görev yapmıştı.⁸⁴

Onun tayin ettiği görevlilerde bir o kadar işini hakkıyla yapan dirayetli komutanlardı. İran bölgesindeki fetihler sırasında Ahnef b. Kays zorluk nedeniyle fethin durdurulması yönünde görüş bildiren Halife ile tartışmaktan çekinmemiş, sonunda Hz. Ömer komutanın ısrarı doğrultusunda emir vermişti.⁸⁵ Kûfe'de Vali Sa'd b. Ebî Vakkâs fetih sonrası Medâin'deki Kisra'nın sarayının kapısını söktürüp Kûfe'de kendine yaptırdığı köşke kapı yaptırmıştı. Üstelik yaptırdığı bu kapıyı da kapatarak yanına girmek isteyenlere adamları vasıtasıyla izni vermemişti. Durumdan haberdar olan Halife, yine Muhammed b. Mesleme'yi yazdığı bir mektupla Kûfe'ye göndermişti. Halife mektupta valiye şunları yazmıştı: "*Kisra'nın köşküne benzer bir köşk yaptırdığın haberini aldım. Kisra'nın köşkünün kapısını da getirip kendi köşkünde kullanmışsın; kapına da adamlar koyup ihtiyaç sahiplerini menetmek için Hz. Peygamber'in yolunu bırakıp Kisra'nın yolunu tutmuşsun. Köşk Kisra'ya vefa etmedi, zira onu köşkten mezara indirdiler.*" Mektup üzerine oldukça mahcup olan vali Sa'd mütevazî bir eve taşınmış; Muhammed b. Mesleme de köşkün kapısını yakmıştı.⁸⁶ Mısır valisi İyâd b. Ganem'in ince elbiseler giydiğini ve hacipler edindiğini duyunca da derhal onu çağırıp koyun

⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 61; Taberî, *Târih*, 4: 227.

⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 61.

⁸² Taberî, *Tarih*, 4: 228.

⁸³ Belâzurî, *Futûh*, 314-315.

⁸⁴ Belâzurî, *Futûh*, 398-399.

⁸⁵ Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 81.

⁸⁶ Belâzurî, *Futûh*, 398-399.

güttürmesi⁸⁷ gibi uygulamaları onun yönetimde ayrıcalıklı bir konuma şiddetle karşı çıktığını ortaya koymaktadır.

Halife yönetimde asla başına buyruk olmayı kabul etmemiş, bu doğrultuda hareket eden Komutan Halid b. Velid'i Şam fetihleri sırasında görevinden almıştı. Gerektiğinde çok geniş yetki verdiği görevlilerin elindeki yetkiyi de kısıtlayabiliyor, verdiği yetkinin de hesabını sormaktan kaçınmıyordu. Valiler içerisinde halka kötülük yapan, baskı kuran ve zulmedenleri affetmez hemen görevden alır ve cezalandırırdı.⁸⁸

Devlet idari gücünü insanlara hissettirmek için, halkın gizli hal ve kusurlarını araştırıp onları cezalandırmayı yasaklamıştı. Kendisi de bizzat şahit olduğu özel hayata ilişkin birçok olayı da görmezden gelmişti.⁸⁹ Halife Medine'ye ziyaret amacıyla gelenlerden valileri, kadıları ve vergi memurları ile ilgili bilgiler alır, gerektiğinde valiyi çağırarak sorgulardı. "Namazı iyi kıldıramıyor" şikayeti üzerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı, yine aynı şehre vali olarak atadığı Ammar b. Yâsir'i de "Yöneticilikten anlamıyor" şeklindeki şikayetler üzerine görevden almıştı.⁹⁰ Halife'nin Sa'd b. Ebî Vakkâs hakkında şikayet geldiğinde Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirdiği, onun da Kûfe'ye giderek camileri dolaşıp halkın görüşlerine başvurduğu bildirilir.⁹¹ Bu durum, halifenin eyaletlere gönderdiği valilerin denetiminde titizliğini gözler önüne sermektedir.

Yine önemli şehirlerden biri olan Mısır'da Vali Amr b. Âs'ın haksız yere mal, köle, eşya ve hayvan edinmesi ile ilgili bir şikâyet üzerine halife valiye mektup göndererek bilgi talep etmiş, ancak valinin gönderdiği mektup şikâyet konusundaki hususların cevaplandırılmasında yetersiz kalınca Halife, Muhammed b. Mesleme'yi teftiş için Mısır'a göndermiştir. Yapılan tahkikat ile valiye ait olan malların sayımı yapılmış ve fazla olan kısmına da el konulmuş, kendisi de uyarılmıştı⁹² Yine Hz. Ömer'in mali konulardaki denetimlerden birisinde İsfahan beytülmal görevlisi Halid b. Hâris'in kazancındaki aşırı artışın tespiti sonucu, mallarının yarısına el konulması olayıdır.⁹³

Hz. Ömer, Bahreyn valisi Kudâme b. Maz'un hakkında şikâyet aldığı anda valiyi başkente çağırılmış, şahitleri dinleyerek yaptığı tahkikat sonucunda suçu sabit olan

⁸⁷ Ebû Yusuf, Yakub. b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, trc. Ali Özek (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973), 191-192.

⁸⁸ Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 58-59.

⁸⁹ Kandehevi, *Hayatu's-Sahabe*, 2: 452; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 373.

⁹⁰ Taberî, *Tarih*, 4:163-164.

⁹¹ Belâzurî, *Futûh*, 398-399.

⁹² Belâzurî, *Futûh*, 314-315.

⁹³ Belâzurî, *Futûh*, 557.

valisini cezalandırmıştı.⁹⁴ Yine Halife topladığı haracı kendisine geç ulaştırıran vergi görevlisi Said b. Âmir b. Hidyem'i azarlamış ve tepki göstermişti.⁹⁵ Gayri Müslimlerden alınan cizye konusunda dikkat çekici bir olay da Irak'ta görevli olan Utbe b. Ferkad'ın Hz. Ömer'e 40.000 dirhem şarap vergisi göndermesi konusunda yaşanmıştı. Şaraptan vergi almayan Hz. Ömer, Utbe'ye vergi memurluğu göreviyle ilgili konularda yetersiz kalmasından olsa gerek, görevde tutamayacağını bildirmiş ve onu görevden almıştır.⁹⁶

Hz. Ömer döneminde valiler ve diğer görevliler halkla içiçe olmak adına kapılarını halka açık tutmak zorundaydılar. Bu kapsamda Halife Hz. Ömer suç şüphesi taşıyan valileri de görevden almaktan çekinmezdi. O şehirlerde merkeze gelen talepleri inceleyerek valilere talimat olarak gönderir;⁹⁷ hakkında şikayet bulunan valiyi bazen o yıl hac mevsiminde Mekke'ye çağırarak⁹⁸ bazen de vilayetlere giderek yerinde denetlerdi.⁹⁹ Hz. Ömer 17/638'de valilere bir talimat göndererek Dımeşk'e yaklaşık 80 km uzaktaki Câbiye bölgesine gelmelerini istemiş, orada toplantı yapmıştı. Giyim kuşam, binek lükse düşkünlük ve gösteriş gibi konularda onları denetleyen Halife¹⁰⁰ daha sonra da sulh yoluyla fethedilen Kudüs'ü teslim almak üzere bölgeden ayrılmıştı. Hz. Ömer Câbiye'de yaptığı toplantıda valilerine şunları söylemişti: *"Ben sizi zorba olarak değil hidayet rehberleri olarak görevlendirdim. Müslümanlara haklarını verin onları döverek hakir duruma düşürmeyin, onlara kapılarınızı kapatmayın eğer kapatırsanız kuvvetliler zayıfları yer. Kendinize mal edinip onları mahrum etmeyin, aksi halde onlara zulmetmiş olursunuz. Onların yaptıklarını görmemezlikten ve bilmezlikten gelmeyin"*¹⁰¹

Halife, idarecilerinin kölelere yaptıkları muameleleri araştırır, hasta olan köleleri ziyaret etmeyen idarecisini görevinden aldığı olurdu. Kendisiyle yemek yemeleri için köleleri akşam yemeğine davet eder ve orada hazır bulunanların işitebileceği kadar yüksek sesle: *"Köleleriyle birlikte yemek yemekten tiksinenlere Allah merhamet nazarıyla bakmaz"* derdi.¹⁰² Halife Ömer, devlet başkanları ve yönetim kadrosundakileri bir lider olarak görmüş, *"İmam ve önderleri sapmadıkça insanlar doğru istikametten ayrılmaz"*

⁹⁴ İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, 3: 842; Belâzurî, *Futûh*, 118.

⁹⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 59.

⁹⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 67-68.

⁹⁷ Yahya b. Adem, *Kitabu'l-Haraç*, 94.

⁹⁸ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, 1: 427; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 927; Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 64.

⁹⁹ İbnül Esir, *Kamil fi't-Târih*, 2: 561-562.

¹⁰⁰ Belâzurî, *Futûh*, 198, 216; Suyuti, *Tarihu'l-Hulefâ*, 132.

¹⁰¹ İbn Sad, *Tabakât*, 3: 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Târih*, 2: 56.

¹⁰² Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 137-138.

diyerek, onların hareketlerinde dikkatli olmaları gerektiğine vurgu yapmıştır.¹⁰³ Yine O Ebû Musa el-Eş'ari'ye yazdığı mektupta: “Allah katında çobanların en mesudu, varlığı ile güttükleri saadete eren kimsedir. Çobanların en kötüsü ise; güttüklerinin kötü olmalarına sebep olandır” şeklinde uyarıda bulunmuştur.”¹⁰⁴

Hz. Ömer'in devlet görevlileri ile ilişkilerinde yukarıda bahsettiğimiz uygulamalar görülürken, yöneticilerin de birbirleri ile ilişkileri konusunda her dönem insanlık ve bürokrasi tarihine örnek olacak uygulamalarla da karşılaşmaktadır. Bunlardan biri Halid b. Velid ile Ubeyde b. Cerrah arasında gerçekleşen düşündürücü ve ibretlik bir olaydır. Buna göre H. 14 de Şam'ın fethedilmesi sırasında Halid b. Velid ordunun başkomutanı olarak görev yaparken, Hz. Ömer onu başına buyruk hareket etmesi ve askerleri sıkıntıya düşürmesi nedeniyle görevden almış, yerine ise Ubeyde b. Cerrah'ı atamıştı. Ubeyde bölgeye vardığında Halid'e halifenin talimatının yer aldığı mektubu vermeye utanmış ve Şam'ın fethini beklemeyi tercih etmişti. Çetin bir savaş sonrası sulh yoluyla Şam fethedilmiş; antlaşma metnine de Halid b. Velid'in adı yazılmıştı. Bu gelişmeler sonrasında da Ebu Ubeyde, Halid b. Velid'e görevden alınma mektubunu vermişti.¹⁰⁵

C- Yöneticilerin Halkla İlişkileri

Hz. Ömer yönettiği insanları korur ve onların yararına olacak şeyleri sever, huzur ve düzenini bozan şeylerle de mücadele ederdi. Hayatı boyunca insanların, toplumun gönlünü kazanmak onları huzurlu ve mutlu kılmak için çaba gösterdi. Adalet ve eşitlik onun benliğinin bir parçası gibiydi, halkın malına karşı son derece titizdi. Üstelik Hz. Ömer bir taraftan zora girdiklerinde adeta ruhları esir alınmışçasına tavrı koyan Arapları bir yandan da fetihler sonucu topraklarda yaşamaya başlayan hatta Arabistan'a göç eden bir çok ırktan halkları yönetiyordu.

Hz. Ömer, şahsi ve idari icraatlarının halkın denetimine açık olduğunu deklare etmiş ve halkı hem dünya hem de ahiretteki sorumluluğa ortak olmaya çağırmıştır. O halife seçildiği günlerde yine bir hutbesinde şunları söylemiştir: “Kim bende bir eğrilik görürse onu doğrultsun.” Bir bedevi kendisine şunları söyler: “Allah'a yemin ederim ki eğer sende bir eğrilik göreceğ olursak, onu kılıçlarımızla düzeltiriz.” Hz. Ömer başka bir hutbesinde ise: “Ben memurları insanlara dinlerini ve Rasulullah'ın sünnetini öğretmeleri, halkın gelirlerini ve ganimetleri eşit bir şekilde paylaşmalarını, adil yönetim

¹⁰³ Çil, Hz. Ömer'in Liderliği, 323.

¹⁰⁴ Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Harac, 43.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, 369-370.

uygulamaları için gönderiyorum. Bunun dışına çıkan kimseyi bana bildirin, nefsim elinde olana yemin ederim ki, ona bundan dolayı yaptığının aynısı ile kısas uygulayacağım.”¹⁰⁶ sözlerini söylemiştir.

Hz. Ömer halka hesap vermekten çekinmeyen cesur, şeffaf, icraatlarına sahip çıkan bir yönetici idi. Yemen’den gelen bir kumaşı herkese pay etmiş, kendisine de bir elbise diktirmişti. Bir gün mescitte halka “beni dinleyin” dediğinde birisi kalkıp buna itiraz etmişti. Bunun nedenini soran Halifeye “*sen kumaşı bize dağıttın ama kendine daha fazla ayırdın. Her hisseden bir elbise çıkmazken sen uzun boylu olduğun halde bizden fazla almamış olsaydın sana bir elbise çıkmazdı*” şeklindeki gerekçesine Hz. Ömer oğlu Abdullah’a, “*bu adama cevap ver*”, diyerek karşılık vermiş, Abdullah da: “*Babamın payı kendisine yetmeyince ben kendi payımı verdim, böylece kendisine elbise çıktı.*”¹⁰⁷ cevabını vermişti.

Hz. Ömer fethedilen toprakların ganimet kapsamında değerlendirilmesine karşı çıkmıştı. O kendisine yapılan tüm kamuoyu baskısına rağmen, sonraki nesillere bir şey kalmayacağı ve devlet harcamalarının giderek artacağı öngörüsüyle fetihlerde ele geçirilen toprakların eskiden bağlı buldukları devlete verdikleri gibi Müslümanlara vermesi şeklindeki görüşü ile vergilendirilen toprakların dağıtılmasına engel olmuş; yerli halkın elinde bırakmıştı.¹⁰⁸ Halife sulh yoluyla alınması sonrası Kudüs’e gitmiş Patriğe namaz kılınacak yer göstermesini istemiş Patrik namazı kilisede kılacaklarını söylemesine rağmen O kiliseye girmeyerek kapıya yakın dış kısımda namaz kılmış ve patriğe “*eğer ben içeride namaz kılsaydım Müslümanlarda orayı mescit yapmak isteyeceklerdi.*” diyerek yapılan sulh anlaşmasına Müslümanların kiliseye dokunamayacaklarına ilişkin madde koydurmuştu. Halkın hangi dinden olursa olsun menfaatlerine ve emeklerine saygı gösteren devlet adamı Hz. Ömer, vergi görevlilerine sahip oldukları domuzları vergi olarak vermek isteyen Gayri Müslimler konusunda görevlilerine bir tamim yazarak bu şekildeki domuzların öldürülmelerini ve kıymetlerinin cizye ehlinin vergisinden düşülmesini emretmişti.¹⁰⁹ Amr b. Rebi’ işlediği suçtan dolayı Hayber’e sürgün edilmişti. Ancak Amr Rum topraklarına sığınıp Hıristiyan olmuştu. Bu gelişme üzerine Hz. Ömer bundan sonra kimseyi sürgüne göndermediği gibi¹¹⁰ İran ve Irak topraklarında yapılan fetihler sonrası Hıristiyanların

¹⁰⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 336; Taberî, *Tarih*, 4: 204.

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbâr*, 1: 55.

¹⁰⁸ Bk. Yahya b. Adem, *Kitâbu’l-Harac* 99-101; Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl* 75.

¹⁰⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 66.

¹¹⁰ İbn Hibbân, *Siretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulefâ*, 382.

cizye adında bir vergi vermek istememeleri üzerine, onların Bizans devletine sığınıp Müslümanlar aleyhine çalışmalarını engellemek amacıyla da bazı rivayetlere göre cizye almamış¹¹¹ diğer bazı rivayetlere göre de cizye vergisini ismen kaldırarak onlardan cizye yerine Müslümanların iki katı zekat alınması talimatını vermiştir.¹¹² Yaşlı ve âma bir Gayri Müslimi dilenirken görmüş, durumunu sorduğunda adamın bu duruma cizye ödemek nedeniyle düştüğünü öğrenince Halife Ömer adamı beytülmal görevlisine göndermiş ve:” *Biz onun gençliğinde vergisi aldık ihtiyarlığında perişan vaziyette bırakmamız doğru olmaz.*” diyerek onun zekat ayetinde geçen miskinlerden olduğunu söyleyerek onun gibi gayri Müslimlerden cizyeyi kaldırmış,¹¹³ beytülmalden maaş bağlamıştı.¹¹⁴ Gayri Müslimlerin ödedikleri cizye ve haraçlar konusunda valilerine; “*Ümit ederim ki, âmili bulunduğunuz memleketler halkına, cizye ve harac olarak taşıyamayacakları yükler yüklememişsinizdir*” diyerek, onların haklarını da koruma altına almıştır. Hatta vergi miktarını, ödeyecek insanların temsilcilerine danışarak tespit etmiştir. Sevâd arazilerinde yerleşik halkın reislerini Medine’ye davet etmişti. Onlardan daha önce ödedikleri verginin miktarını öğrenmiş ve “*Ben buna razı olamam*” diyerek alınan miktarı fazla bulmuş, bunun üzerine onlara yeni devletlerinde daha düşük miktarda vergi tespit etmişti.¹¹⁵ Onun bu uygulamaları sonrasında Gayri Müslimler “*Bunun için Allah bizi Roma’nın intikamından kurtardı. Araplar eliyle Bizanslılardan kurtularak rahata kavuştuk.*”¹¹⁶ demişlerdi.

Halife bir gün halka erzak dağıtımını sırasında sırayı bozarak öne geçmeye çalışan Sad b. Ebî Vakkâs’ı asasıyla itekleyerek oldukça sert bir biçimde uarmıştı.¹¹⁷ O, yardıma muhtaç insanların ihtiyaçlarını kendisi özellikle gizli olarak gidermeye çalışırdı. Talhâ b. Ubeydullah, bir gece evinden çıkan Hz. Ömer’i takip etmiş, onun iki eve uğradığını ve oralarda uzun süre kaldığını görmüştü. Sabah olunca Talhâ o evlerden birine gitmiş, âma ve kötürüm bir ihtiyar kadınla karşılaşmıştı. Kadına gece gelen kişinin buraya niçin geldiğini sorduğunda kadın onun uzun zamandan beri eve geldiğini,

¹¹¹ Bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 204; Belâzurî *Futûh*, 260.

¹¹² Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 499.

¹¹³ Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 206.

¹¹⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 125; Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 57; Belâzurî, *Futûh*, 185.

¹¹⁵ Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 75-76.

¹¹⁶ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979), 67.

¹¹⁷ İbn Sad, *Tabakât*, 3: 230.

ihtiyaçlarını karşıladığını ve evi temizlediğini söylediğinde Talha b. Ubeydullah halifenin sırlarını araştırdığı düşüncesiyle utanarak oradan ayrılmıştı.¹¹⁸

Hakkaniyetli ve adil bir toplum oluşturma ısrarından hiç vazgeçmeyen Halife Ömer “*Zayıf Müslümanın hakkını güçlüden alıncaya kadar şiddetim kat kat artacaktır.*” diyerek mazlumlarla birlikte olduğunun ilanını yapmıştı. Öte yandan Ubey b. Kâb Halife Hz. Ömer aleyhine dava açtığında, Kâdı Zeyd b. Sabit’in halifeye ayrıcalıklı davranması üzerine Hz. Ömer’in gösterdiği tepki güzel örneklerden biridir. Hz. Ömer, davalı sıfatıyla mahkemeye gelmiş, Zeyd, Hz. Ömer’e karşı hürmetkar bir tutum aldığında Halife Ömer bu duruma tepki göstererek şunları söylemişti: “*Taraf tutmanın ilk belirtisi budur!*” Halife, Ubey b. Kâb ile yan yana oturmuş, Ubey de davasını anlatmasına rağmen ispat edecek bir delil ortaya koyamamıştı. Hz. Ömer aleyhindeki iddiayı kabul etmemişti. Ubey, Hz. Ömer’in yemin etmesini istemiş, Zeyd b. Sabit, yine Hz. Ömer’in halife olmasından dolayı Ubey’den bu talebi geri almasını rica etmişti. Zeyd’in bu tavrına hiddetlenen Hz. Ömer: “*Senin huzurunda halkın herhangi bir ferdi ile Ömer eşit olmazsa hiçbir zaman hâkimliğe lâyık olamazsın*”.¹¹⁹ diyerek, adalet konusundaki hassasiyetini göstermişti.

Bir gece Hz. Ömer ile Abdurrahman b. Avf şehri kontrol amacıyla Medine sokaklarında dolaşmaya çıktıklarında Rabia b. Ümeyye’nin evinde eğlence tertip edildiğini görmüşler ve halife bu durumu Abdurrahman’ın uyarılarına rağmen başkasının gizli hallerini araştırmanın dinen doğru bulunmamasına matuf olarak görmezden gelmiş;¹²⁰ evine baskın yaptığında, içki içen Ebu Mihcen’in hakkı olmadığını ihtar etmesi üzerine Ömer’in orayı terk etmesi¹²¹ örnekleri onun topluma zarar vermedikçe insanların özel hayatına karışmadığını göstermektedir. Kendisine had vurulmuş kızların, bu durumlarının evlenmelerine engel olmaması amacıyla gizlenmesini tavsiye etmesi insan haysiyetine gösterdiği bir saygının sonucudur.¹²² Hz. Ömer yine bir gece şehri dolaşırken, evin birinden bir kadının üzüntülü sesle kocasından ayrı kalışından dolayı şiirler okuduğunu duymuştu. Halife kadının durumunu sorduğunda, kocasının uzun süredir seferde olduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine kadının kocasının bulunduğu Ordu birliğine haberci göndererek adamın evine dönmesini emretti. Daha sonra Ömer, kızı Hafsa’ya bir kadının kocasından ne kadar süre ayrı

¹¹⁸ Kandehlevi, *Hayatu’s-Sahabe*, 2:127; Çil, *Hiz. Ömer’in Liderliği*, 116.

¹¹⁹ Veki’, *Ahbâru’l-Kudât*, 1: 108-109; Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 61.

¹²⁰ Kandehlevi, *Hayatu’s-Sahabe*, 2: 452.

¹²¹ Kandehlevi, *Hayatu’s-Sahabe*, 2: 452-454; Çil, *Hiz. Ömer’in Liderliği*, 140.

¹²² Kandehlevi, *Hayatu’s-Sahabe*, 2: 455; Çil, *Hiz. Ömer’in Liderliği*, 141.

kalabileceğini sordu. Kızından, en fazla dört ay ayrı kalabileceği cevabını alınca, askerlerin dört veya altı aydan fazla birliklerde tutulup ailelerinden uzak kalmaması kararını alıp komutanlarına tebliğ etmişti.¹²³

Halife H. 17 yılının başlarında de Mekke ve Medine arasında bir ev tutarak içine yolcular için su ve yiyecek koydurmuştu.¹²⁴ Muhtaç durumdaki insanların ihtiyaçlarını gidermek için “yiyecek ambarı” kurarak; burada un, kavut hurma, kuru üzüm ve kuru incir bulundurmuş ve dağıtım yaptırmıştır.¹²⁵

4- Devletin, Halka ve Görevlilere Maaş Tahsisi, Gelirin Bölüşülmesi

H. Peygamber’in yeni Müslüman olan bölgelere gönderdiği kimseler yöneticilik, kadılık, vergi tahsili ve öğretmenlik gibi görevleri birlikte yerine getirmekteydi. Başlangıçta özellikle zekat toplamada görevli valilerin zekat fonundan belirli bir miktar para veya mal aldıkları rivayet edilir.¹²⁶ Bu dönemde ödenen maaşlarla ilgili bir sistem bulunmamaktaydı.

Devlet görevlilerine maaş ödenmesi H. Muhammed döneminde başlamış bir uygulamaydı. Rasulullah Mekke’nin fethinden sonra vali olarak atadığı Attâb b. Esîd’e aylık 30 dirhem (Yaklaşık 12,69 gr altın)¹²⁷ veya diğer bir rivayete göre yıllık 40 ukiyye (1600 dirhem) maaş tahsis etmiştir.¹²⁸

H. Ömer, H. Ebû Bekir’in halife olduktan sonra ticaret yapmayı sürdürmek istemesine karşı çıkararak beytülmâl görevlisi Ebû Ubeyde vasıtasıyla yıllık 2000 veya 3000 dirhem maaş bağlanmasını sağlamış¹²⁹ kendisi halife olunca da günlük 2 dirhem maaş bağlamıştır.¹³⁰ Dolayısıyla maaş tahsisinde miktar halifeler ya da istişare edilen bir grup sahabe tarafından belirleniyordu.¹³¹ H. Ömer’in devlet görevlilerinde, memurlardan maaş bağladığı ilk kişi Ammar b. Yâsir’dir. O, Ammar’ı Kûfe valiliğine, Abdullah b. Mesûd’u da Kûfe’ye beytûmal görevlisi olarak tayin ederken Osman b. Huneyf’i de Sevâd arazisinin ölçüm işinde görevlendirmişti. Halife bu görevlilerin her

¹²³ Suyûtî, *Tarihu’l-Hulefâ*, 133.

¹²⁴ İbn Hibbân, *Siretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulefâ*, 378.

¹²⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 263; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, 10: 323; Suyûtî, *Tarihu’l-Hulefâ*, 128.

¹²⁶ Bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 186-187.

¹²⁷ 1 dirhem yaklaşık 0,4,23 gr altına eşittir. Bk. Hinz Walther, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 2; Sahillioğlu, Halil, “Dinar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9: 352-353

¹²⁸ Kettâni, *et-Terâtibu’l-İdariyye*, 1: 424.

¹²⁹ İbn Sa’d, *Tabakât* 3: 138.

¹³⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 234.

¹³¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 186-187; Ya’kûbî, *Tarih*, 2: 24.

birine yarım koyun tahsis ederken,¹³² ayrıca Ammar'a 600, Osman b. Huneyf'e 500 dirhem, Şam valisi Muaviye'ye de yıllık 1000 dirhem maaş tahsis etmiştir.¹³³ Dımeşk valisine aylık 80 dinar, Basra ve Kûfe valilerine aylık 600'er dirhem, Mısır valisine yıllık 200 dinar¹³⁴ (2000 dirhem) gibi farklı maaşlar verilmiştir. Hz. Ömer, Humus, Kinnesrîn ve Cezîre valiliğine tayin ettiği İyâz b. Ganim'e de her gün 1 dinar, 1 koyun ve 1 müd¹³⁵ yiyecek tahsis etmiştir.¹³⁶ Suriye ve Irak bölgelerinde "Cünd" adı verilen askeri merkezler kurulmuş ve buralardaki askerler maaşlarını bağlı buldukları bu merkezlerden almışlardı. İlk dönemlerde en düşük asker maaşı 200 ile 300 dirhemdi.¹³⁷ Halife Ömer, Kûfeliler tarafından fethedilen bazı şehirlerin gelirlerini Basralılara tahsis etmiş, ayrıca maaş dağıtımını hususunda Kûfelilere tanınan hakların aynısını Basralılara da tanımıştı.¹³⁸ Devlet görevlilerine verilen maaş dönemin standartlarına göre bir aileye yetecek miktarda idi.

Hz. Ömer döneminde beytül-mâl gelirlerine katılan ve gayrimüslimlerden barış zamanında alınan cizye ve haraç ile ticaret mallarından alınan öşürün kimlere, nasıl dağıtılacağı ise halifenin içtihadıyla tespit edilmiştir.¹³⁹ Gerçekleşen fetihler sonucunda fey gelirlerinde büyük artışın olması ve esasen ilk Müslümanların büyük çoğunluğunun başka geliri bulunmaması sebebiyle, Hz. Ömer bunları Müslümanlar arasında iki ayrı şekilde, biri her ay erzak adı altında yiyecek olarak, diğerini de yılda bir defa para (maaş) olarak dağıtmayı uygun bulmuştur.¹⁴⁰ Bu dönemde beytül-mâl gelirlerine katılan ve gayrimüslimlerden barış zamanında alınan cizye ve haraç ile ticaret mallarından alınan öşürün kimlere, nasıl dağıtılacağı ise halifenin içtihadıyla tespit edilmiştir.¹⁴¹ Divan oluşturma sırasında maaş dağıtımına Rasulullah'ın ailesinden başlamış;¹⁴² Bedir Savaşı'na katılanlara beşer bin dinar, tahsis ederken Ensar ve mevlalarına beşer bin

¹³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 255; Belâzurî, *Futûh*, 385; Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 85.

¹³³ Celal Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, (İstanbul: Alperen-Melikşah Kitabevi, 1984), 304.

¹³⁴ 1 dinar=4.23 gr. altına eşittir. Bk. Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 2; Sahillioğlu, "Dinar", 352-353.

¹³⁵ 1 müdd, 1,052 litre=0,85 gr. eşittir. Bk. Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 63.

¹³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7: 280.

¹³⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Rızık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35: 74-75.

¹³⁸ Salih Ahmed Ali, *Hitatu'l-Basra ve Mintakatuhâ*, 7; Abdulhalık Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 109.

¹³⁹ Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 84-85; Maverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 227.

¹⁴⁰ Maverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 229.

¹⁴¹ Bk. Ebû Yûsuf, 84-85; Maverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 227.

¹⁴² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 239.

dirhem,¹⁴³ yeni doğan çocuğa da 10 dinar tahsis etmiştir. Esirlerden köle edinilenler, efendileri ile aynı seviyede tutulmuştu.¹⁴⁴

Hiz. Ömer, Hiz. Ebu Bekir'in maaş dağıtımında tuttuğu eşitlik yönteminden farklı olarak herkese İslamiyete girişine göre muamele etme yoluna gitmişti. Halifenin gerekçesi de "Ben asla, Rasûlullah'a karşı savaşıyla onun yanında savaşanı bir tutmam" düşüncesiydi. Böylece taksimde de bu ayrımı esas almıştı.¹⁴⁵ O, zamanında savaşa katılan Mevâlîye de diğer Müslümanlar gibi maaş tahsis edilmişti. Buna karşılık, çeşitli bölgelerde bulunan hicret etmemiş ve savaşa katılmamış olanlarla, bunların çocukları ve kadınlarına maaş vermemiş,¹⁴⁶ savaşa katılmayanlara da fey gelirlerinden pay ayırmamıştı.¹⁴⁷ Maaşların dağıtımı ve teslimatıyla yukarıda belirttiğimiz üzere Medine ve çevresi ile bizzat halife ilgilenmiş, diğer bölgelerde ise bu görevi hazine görevlileri yerine getirmişlerdir. Mısır'da ise Vali Amr tarafından kurulan divanda maaş dağıtımı yapılmıştı. Hiz. Ömer, Mısır valisi Amr'a Hudeybiye'deki Rıdvan Biatı'nda bulunanlara ve bazı kimselere senelik 200'er dinar maaş verilmesini emretmiş,¹⁴⁸ böylece Mısır'da divan teşkilatının da ilk uygulaması başlatılmıştı. Halife Ömer Medine'de kurduğu divanda yıllık maaşların yanında aylık olarak yiyecek dağıtmıştır. Müslümanlardan her birine ramazanda aldıkları maaşlara ilaveten gecelik bir dirhem iftar parası veren Hiz. Ömer,¹⁴⁹ Rasûlullah'ın hanımlarına bu miktarı iki dirhem olarak tahsis etmiştir. Diğer yerlerde de maaş ve yiyecek dağıtımında farklı bir uygulamaya gidilmiş, fetihlere katılan mücahitlerle onlara yardım ve iltihak edenlerin ailelerine de pay verilmiştir. Hiz. Ömer divanın başlangıçta bu şekilde uygulanmasından ve uygulamadaki bazı haksızlıklardan dolayı ömrünün sonlarına doğru herkese eşit ücret vereceğini söylemiş ancak ömrü buna vefa etmemiştir.¹⁵⁰

Hiz. Ömer bunlarla kalmayıp Medine dışında görevli bulunmayan bir çok yerleşim biriminde yaşayan, özellikle Medine'ye gelemeyen yakın bölgelerdeki kadınlar başta olmak üzere halkın maaşlarını da bizzat kendisi yerinde ödemişti. Huzâa kabilesinin

¹⁴³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 249.

¹⁴⁴ Belâzurî, *Futûh*, 657, 665. Ayrıca bk. Demircan, *Râşid Halifeler*, 75-78.

¹⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 81, 83; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 256-257.

¹⁴⁶ Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 88; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 267-268, 275; Maverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 229; Mustafa Fayda, "Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4: 33.

¹⁴⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 263; Maverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 143.

¹⁴⁸ Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 125.

¹⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 7: 243; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, 155.

¹⁵⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, 2:45. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 302; Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hiz. Ömer*, 140.

divan defterlerini yüklenerek Kudeyd'e gidip, Kudeyd'de bekâr, evli, dul bütün kadınların maaşlarını elden teslim etmiş, daha sonra Usfan'a gitmiş aynı işlemleri orada da yapmıştı. Üstelik Halife vefatına kadar bu dağıtım işini devam ettirmiştir.¹⁵¹

Halka karşı bu şekilde cömert davranan, kimsesizlere kimse olan Halife, zaman zaman Beytülmal'den aldığı cüzi maaş ihtiyacını karşılamaz, beytülmal yöneticisinden borç alır; zamanında ödeyemediğinde de süre uzatımı isterdi. Kendisinin maaşının artırılması yolundaki teklifleri de “*Ömer Rasulullah gibi yaşayacak*” diyerek ret etmiş,¹⁵² üstelik de borçlu olarak vefat etmiş ve borçları Abdullah b. Ömer tarafından ödenmiştir. Yaralanıp eve getirildiğinde oğlu Abdullah'a borçlarını sormuş ve 86.000 dirhem borcu olduğu ortaya çıkmıştı. Oğlu Abdullah'a: “*Şayet (bu borçları) Ömer'in ailesinin servetiyle ödenebilirse onunla ödeyin, yetmezse Benî Adiy kabilesi, Benî Adiy de ödeyemezse, Kureyş ödesin. Onlardan başkası ödemesin*” şeklinde vasiyette bulunmuş, sonra oğlu Abdullah'a: “*Borçlarımı ödeyeceğine dair garanti ver*” diyerek teminat istemiş, Abdullah'ın bu teminatı vermesi sonrasında da borçlarını garanti altına almıştı.¹⁵³

SONUÇ

Hız. Ömer, hem İslam Tarihi'nin hem de insanlık tarihinin gelmiş geçmiş ender yöneticilerinden biridir. Devlet kurmanın, birarada yaşamının en önemli ihtiyacı olan adaleti uygulama onun yönetimin temeliydi. O temelde Müslüman olsun veya olmasın tüm halkın huzur ve saadeti için çalışmış, insani ilkeleri Müslümanlığından önce gelen gerçek bir yönetici, merhamet abidesi, adaletin eşsiz savunucusu, cesaret ve dirayeti ile devlet adamı vasfını tekemmül ettirmiş bir idareciydi.

Halife Ömer'in yönettiği devlet vefatı sırasında Arap Yarımadasının tamamı, Libya, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, Suriye, Irak ve İran'ın içinde bulunduğu sadece Arapların değil başka millet ve ırklardan insanların bulunduğu toprakları kapsamıştı. Böylesine büyük bir devlette devam eden fetihlerle birlikte eski devletlerini özleyen, Müslüman olduğu halde İslamiyeti bir şekilde benimseyememiş bir kitle mevcuttu. Arap Yarımadası'nın içlerine kadar girmiş olan bu toplulukların, özellikle yeni kurulan şehirlerdeki bu büyük yapıların yönetilmesi zor bir görevdi. Bu nedenle bu şehirler yönetici atamada, askere gitmede Halifeye hayli sorun çıkarmış; ancak bilge devlet adamı Hız. Ömer böylesine kozmopolit bir yapıyı kurduğu sistemle yönetebilmiştir.

¹⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 278; Belâzurî, *Futûh* 660.

¹⁵² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 255.

¹⁵³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 313, 332; Buhârî, “Fedâilu'l-Ashâb” 8.

Hz. Ömer sadece büyük toprakları ve geniş halk yığınlarını yönetmekle kalmamış, bu yönetimde devletin başta adalet ve maliye olmak devlet teşkilat yapısının temel taşlarını yerine koyarak kurumsallaşma çalışmalarını başlatmış, ilk maliye ve hazine teşkilatı, düzenli ordu yapısı gibi pek çok kurumun oluşumunu tamamlanmıştır. Onun yaptığı bu yeniliklerle kendi zamanının ötesinde gelecek dönemlere ışık tutacak ölçüdedir. Hz. Ömer'in Peygambersizliğe henüz alışmamış bir toplumu motive ederek yeni bir medeniyet oluşturma çabalarına yaptığı katkı gözardı edilemeyecek derecede önemlidir.

Toplumda başta, hakkı olana hakkın verilmesi ve gelir dağılımı olmak üzere tüm halkın ihtiyaçlarını gözeten bir yapı kurması, onun döneminde yıkılan Sasâni İmparatorluğu'ndan elde edilen servetle devletin zenginliğe kavuşması, bu zenginliğin Halife tarafından belirlenen kurallara göre halka dağıtımı, arkasında kendisine hayran bir kitlenin oluşmasına neden olmuştu. Bu nedenle olsa gerek kendisinden sonra gelen Hz. Osman döneminde halk eski refah günlerini aramış, gelirin azalması servetin belirli ellerde toplanması, kabilecilik anlayışının yeniden tezahür etmesine neden olmuş, bunun sonucunda Müslümanların hakim olduğu bu idari yapı uzun yıllar sürecek iç kargaşa ve kardeş savaşlarına sahne olmuştur. Dolayısıyla Hz. Ömer yönetiminde sadece Hakk'ın rıza ve hoşnutluğunu kazanmak amacıyla, halkın refah, huzur ve esenliğini hedef almış ve bu uğurda hiçbir fedakarlıktan kaçınmamıştır.

Kaynakça

- Ahmet b. Hanbel, Ebû Abdullah, *Müsned*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.1996-2001.
- Akarsu, Murat. *Kabileden Devlete Medine Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991.
- Ali, Salih Ahmed. *Hıttatü'l-Basra ve Mıntıkathâ*. Bağdat: 1986.
- Atar, Fahrettin. *İslâm'da Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Azimli Mehmet. *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Bakır, Abdulhalık, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara: Mehter Yayınları, 1991.
- Bakır, Abdulhalık. "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5:108-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşraf*. Thk. Süheyl Zekkâr. 10 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arab, 1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. Trc. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1987.
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihi Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire Baskısından. 1979.
- Çil, Halit. *Hz. Ömer'in Liderliği*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Demircan, Adnan. *Râşid Halifeler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Dineverî Ebû Hanîfe Ahmed Dâvûd *Ahbaru't-Tivâl*. Thk. Abdülmün'im Âmir-Cemâleddîn eş-Şeyyâl. Kahire: 1960.
- Durî, A. Aziz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1999.
- Ebû Dâvut, Süleyman b. Eş'as. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm. *Kitâbu'l-Emvâl (İlk Dönem İslam Ekonomisi)*. Trc. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Ebû Yusuf, Yakub. b. İbrahim. *Kitâbu'l-Harac*. Trc. Ali Özek. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Fayda Mustafa. "Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4:33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Hz. Ömer Dönemi". 2:63-190. *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları. 1986

- Hakîm, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî. 4 Cilt. *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*. Haydarabad: 1334-1342/1916-1924.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîh*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe. 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.
- Hartman, R. "Basra" *İslam Ansiklopedisi*. 2:320. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Hasan, H. İbrahim. *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*. Trc. İ. Yiğit, S. Gümüş. 4 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- Hatipoğlu, M. Said, "Hilafetin Kureyşliliği" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1978), 154-155.
- Hinz, Walther. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. Trc. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları. 1990.
- Hitti, Philip *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Trc. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi*. Ankara: Bizim Dizgi Basımevi, 1999.
- İbn Hazm, İmam Hafız Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelusî. *Cevâmiu's-Sîre ve Hamse-i Resâilî'l-Uhrâ*. Thk. İhsan Abbâs, Nasuruddîn el-Esed. Mısır: ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmet Et-Temimi. *es-Sîretü'n-Nebevî ve Ahbâru'l-Hulefâ*. Trc. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâduddin İsmail el-Hâfız b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tebyîn fî Ensâbi Kureşiyîn*. Thk. Muhammed Nâif ed-Düleymî. Beyrut: 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Mısır: Matbaatu Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1963.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Kahire: 1953.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *Kitâbu et-Tabakâti'l-Kübrâ*. 10 Cilt. Thk. Ali Muhammed Ömer. Medine: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târîhu'l-Medînetü'l-Münevvere*. Thk. Muhammed Şeltût, 4 Cilt. Cidde: Seyyid Habib Mahmud Ahmed Adına. 1973.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Trc. Ahmet Ağırakça. 4 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbrahim, Muhammed. *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*. Kahire: 1986.

- Kandehlevi M. Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, Çev. Ali Arslan. 4 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *et-Terâtibu'l-İdariyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*. trc. Ahmet Özel. 2 Cilt, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Kılıç, Ünal. *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*. ed. Rhuvon Guest. Beyrut: 1908.
- Küçükaşçı Mustafa Sabri. "Rızık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35:74-75. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.
- Maverdî. Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan. *Ahkâmu's-Sultâniyye*. Trc. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayıncılık, 1976.
- Müslim, İmam Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc El-Kureşî, *Sahih-i Müslim*. 5 cilt. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arab, 1972.
- Özel, Ahmet. "Hz. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30:439-441. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Özkuyumcu, Nadir. *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.
- Sahillioğlu, Halil. "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 352-353. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Sahillioğlu, Halil. "Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 368-371. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Haşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbasilere Kadar)*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Strothmann, R. "San'â", *İslam Ansiklopedisi*. 10:180. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Suyutî, Celâluddîn İbrahim. *Târîhu'l-Hulefâ*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmid. Beyrut: Daru'l-Cil, 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire ts.

- Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Serve. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, 1981.
- Veki', Muhammed b. Halef. b. Hayyân. *Ahbaru'l-Kudât*. 3 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kutub, ts.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Thk. Abdu'l-Emir Mühna. 2 Cilt, Beyrut: Şirketü'l-Ulemi Li'l-Matbuât, 2010.
- Yahya b. Adem. *Kitâbu'l-Harac (İlk Dönem Vergiler)*. trc. Osman Eskicioğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Yeniçeri, Celal. İslamda Devlet Bütçesi. İstanbul: Alperen-Melikşah Kitabevi, 1984.
- Zeytûn, Muhammed. "el-Fethu'l-İslâmî li-Şimâli İfrikkiye". *Müerrihu'l-Arab*. 16/A (1981). 43-57.
- Zübeyrî, Abdullah b. Mus'ab. *Kitâbu Nesebi Kureyş*. Thk. E. Levi Provencal. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982.

Patronate and Patronage in Early and Classical Islam, Ed: Monique Bernards — John Nawas, Brill, 2005 Leiden-Boston, XIV+511 sayfa, ISBN: 978-90-04-14480-4.

Islamic History and Civilization serisinin 61. cildi olarak derlenen bu kitap, on dört farklı yazarın yazdığı on dört bölümden oluşur. Kitabın kapak tanıtımında “patronage” kelimesi “velâ” kelimesi olarak açıklanır. Ayrıca, uluslararası sözlüklerde bu kelimenin karşılığının “mevlâ” olarak verilmesi sebebiyle kelimenin asıl anlamını kavramadaki zorluğun nereden kaynaklandığına işaret edilir. Kitabın amacı, “velâ” kavramını farklı açılardan, sosyal ve kültürel bir olgu olarak analiz etmektir. Bu tanıtım yazısında, İslam tarihinde önemli bir yeri olan ve “mevâli” olarak bilinen kavramı ele alan bu kitap incelenip, bölümler metot ve içerik açısından değerlendirilecektir.

Ella Landau-Tasseron’un yazdığı “Alliances in Islam”, Michael Lecker’in yazdığı “Were the Jewish Tribes in Arabia Clients of Arab Tribes?” ve Ulrike Miller’in yazdığı “The Origin and Development of the Islamic Patronate” adlı ilk üç bölüm Mevlâ kavramının ortaya çıkışını ve ilk örneklerini inceler. İslam öncesi ve sonrası dönemi inceleyerek, Mevlâ kavramının sağlamış olduğu bağlılık veya ittifak ilişkisinin önceden beri devam eden bir yapı olup olmadığını araştırır. Landau-Tasseron, İslam’daki ittifak çeşitlerini Hz. Peygamber’in bir hadisi üzerinden ele alır. “İslam’da anlaşmalar¹ yoktur, ancak İslam öncesi anlaşmalara bağlı kalmalısınız” (s.2) şeklindeki hadise nazaran Müslümanların İslam öncesi anlaşmaların geçerliliğini tartıştıklarının aşikâr olduğunu söyler (s.33). Halîf, adîd ve mevlâ kavramlarının ifade ettikleri ittifak çeşitlerini kaynakların el verdiği ölçüde, ilk dönem örnekleriyle açıklamaya çalışan yazarın Mevlâ konusundaki anlam karışıklığının altını çizdiği görülür (s.25). Kitabın diğer bölümlerinde de temas edilecek bu karışıklık Mevlâ kelimesinin hem bağlanılan kişi ve hem de bağlı olan kişi, yani alt ve üstü ifade eden bir anlama sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, İslam ile birlikte İslam öncesinde

¹ Burada anlaşmadan kasıt cahiliye döneminde yapılan türden anlaşmalar olmalıdır, aksi halde İslamiyet’in anlaşmaları tamamen yasaklaması gibi bir durum düşünülemez.

olan bazı ittifak türlerinin bir anlamda yasaklanmasına karşın, Emevî döneminde Güney Arapları ve Kuzey Arapları olarak bilinen grupların İslam öncesi ittifaklarının yeniden harekete geçtiği konusundaki örneği isabetlidir ve dikkat çekicidir (s.10). Yazar yaptığı karşılaştırmaların sonucu olarak İslamiyet'in gelişyle birlikte önceki ittifakların bozulmadığını, sadece hukuksal statülerinde değişikliğe gidildiğini savunur (s.33). Bölümün sonuna ekler bölümü koyarak, anlatımını daha spesifik örneklerle zenginleştirmiştir (s.34-44).

Üçüncü bölümün yazarı Miller'in de amacı, ilk bölümde ele alınan konulara benzer şekilde "velâ"dan önceki ittifak türleri ile "velâ"yı karşılaştırıp bu sistemin İslam öncesi sistemlerden mi uyarlanmış olabileceği sorusunu cevaplamaktır. Birinci bölümden farklı olarak yaptığı şey, "velâ" kavramının kökeni ile birlikte gelişimini de incelemiş olmasıdır. Fakat bölümde, özellikle kaynakları ele aldığı ilk kısımda isnad-metin analizi yöntemine kadar konuyu derinleştirmesi eleştirilecek yönlerinden biridir. Bu bölümün ana konusu "velâ" sisteminin kökeni ve toplumda yerleşmesi olmalı iken, modern literatür ve klasik kaynakların kullanımına bu kadar geniş bir yer ayrılması (s.71-78) yazının bütünlüğünü bozmuştur. Çalışma metodunu açıklama ihtiyacı bakımından böyle bir yolu tercih etmiş görünmektedir, ancak ele alacağı konunun bütünlüğü bakımından metodunu kısaca açıklaması yeterli ve daha uygun olabilirdi. Bir ve üçüncü bölüme göre oldukça kısa olan ikinci bölüm ise birincil kaynaklar yerine ikincil kaynaklar üzerinden bir anlatım sunmasına rağmen, metot açısından daha sistematik bir yapı sunar. Fakat bu bölümün en büyük eksiği, konuyu ve yazarın düşüncesini okura özetleyen bir sonuç kısmı olmamasıdır.

Robert Gleave'in yazdığı "Patronate in Shi'ite Law" ve Patricia Crone'un yazdığı "Mawali and the Prophet's Family:an Early Shi'ite View" adlı dördüncü ve beşinci bölümler Şîa oluşumu içinde Mevâlî olgusunun konumunu anlamaya yöneliktir. Gleave tarafından yazılmış bölüm, Şîada imamın müritle kurduğu bağı tanımlamak için kullanılan terimlerden biri de "velâ" olduğu için, bu kavrama dair Şîi bakış açısından tartışmaları içerir. Yazarın dili çok açık sayılmasa da bu bölümde konuyu açıklamaya yönelik verilmiş olan tablo oldukça açıklayıcıdır (s.139). Crone ise beşinci bölümde Muaviye tarafından Ziyad b.

Ebihi'ye yazıldığı iddia edilen bir mektup üzerinden Abbâsî ihtilaline destek vererek Emevîleri yıkan Mevâlî unsuru ve Haşimî Şiîliği ele alır. Söz konusu mektupla Vali Ziyad'dan Mevâlîye kötü muamele ve birtakım dayatmalarda bulunması istenmektedir. Kendisine isnat edilen bu mektupta Muaviye, Haşimî soydan olmayan iki halife, yani Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir olmasaydı tüm halkın Haşimîlerin Mevâlîsi olacağı ifadesini kullanır (s.169 ve s.172). Yazarın bu türden dikkat çekici noktaları öne çıkarması ve mektupta yer alan ifadeleri Emevî-Abbâsî tarihi dönemi perspektifinden değerlendirmesi bölümün artı yönlerinden biridir. Örneğin yazar bu mektupla Abbâsî İhtilâli öncesinde Ebu Müslim'e yazıldığı iddia edilen "Horasan'da Arapça konuşan kimseyi bırakma" telkinini içeren mektup arasında kıyaslamalarda bulunur (s.192). Yazar ayrıca Abbâsî İhtilâli sonrasında uydurulmuş olduğunu düşündüğü böyle bir metnin yazarının niyetini de analiz etmiştir (s. 177-179). Bölüm dikkat çekici bir tarihî vesikayı ve bu vesika çerçevesinde İslamiyet'te gayr-ı Arap unsuru ele alması bakımından güzel olsa da başlık ve içerik uyumsuzluğu en zayıf yanıdır. Başlığın içeriği yansıtmaması bir kitap için hoş görülebilir ancak kitap bölümü için içeriği daha çok anlatan bir başlık seçilmesi daha uygun olurdu.

Maribel Fierro'nun yazdığı "Mawali and Muwalladun in al-Andalus" ve Richard W. Bulliet'in yazdığı "Conversion-based Patronage and Onomastic Evidence in Early Islam" adlı bölümler İslam devletinin batısı ve doğusundaki örnekleri ele alır. Fierro yazdığı bölümde Endülüslü alimler tarafından yazılmış üç farklı sözlükte kullanılan nisbeler üzerinden bir analiz yapar. Yazarın tespiti Endülüs bölgesinde ihtidâya dayalı himaye sisteminin İslam devletinin diğer bölgelerindeki gibi olmadığı ve ihtidâ eden bireylerin herhangi bir kabilevî nisbe almadığıdır. Yazara getirilebilecek en önemli eleştiri, yazısında yer yer tekrara düşmesidir. Örneğin çalışmasında Mevâlî başlıklı iki ayrı kısım bulunur. Araştırdığı sözlüklerde Mevâlî nisbesinin %8 oranında olduğu bilgisini bu iki ayrı kısımda da verir (s.198 ve s.211). Berberilere ait kısım da iki ayrı başlıkta anlatılmıştır (s.198 ve s. 201). Yazar öncelikle nisbelerle ilgili kısa bir giriş yapmak amacıyla böyle bir metodu tercih etmiş görünmektedir ancak aynı ada sahip başlıklar yazıda karmaşaya sebep olmaktadır. Yazar çalışmasında

belirttiği üç sözlüğe bağlı kalmamış ve Endülüs'te Mevâlî ve Müvelledûn² sınıflarını, aralarındaki farkları, toplumdaki konumlarını çok sayıda birincil ve ikincil kaynaktan yararlanarak anlatmıştır. Fierro'ya benzer bir çalışma sunan Bulliet ise el Hâkim en-Nîsâbûrî'nin eserindeki nisbelere nazaran Mevâlî halkın analizini yapar. Araştırmasının temel soruları, farklı sebeplerle ihtidâ eden bireylerin hepsinin neden Mevâlî olarak adlandırılışı, himaye bulunmadığı durumlarda ihtidânın nasıl gerçekleştiği ve ihtidâyaya bağlı himaye sisteminin sekizinci yüzyılın sonlarına doğru bir anda neden kaybolduğudur (s.250). Yazar empirik metotla yürüttüğü çalışmasını büyük ölçüde önceki çalışmasına dayandırmış, bu sebeple yalnızca kendi çalışması ve Nîsâbûrî'nin eserini referans göstermiştir. Benzer metotla yazılmış ve ard arda gelen bu iki bölümden Fierro'nun anlatımı ve dili oldukça anlaşılır iken Bulliet'in çalışması için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Jamal Juda'nın yazdığı "The Economic Status of the Mawali" bölümü Mevâlînin ekonomik durumunu inceler. Juda, Mevâlîden bazılarının Araplardan da daha varlıklı olduğu görüşünü savunmakla birlikte, Mevâlînin ekonomik olarak hiçbir baskı altında olmadığını söyler. Hatta Abbâsî halifeleri onlara ağır vergiler yükleyene kadar arazi sahibi mühtedi Mevâlînin zengin yaşantılarından oldukça memnun olduğu ifadesini kullanır (s. 273). Yazar çalışmasında en ufak bir ihtimale yer vermeksizin Mevâlînin ekonomik anlamda sıkıntı çekmediğini söyleyerek, Emevî döneminde Mevâlînin sosyal ve ekonomik hoşnutsuzluğunu iddia edenlere taban tabana zıt bir teori geliştirir. Çalışmasında öşür vergisini "gayr-i Müslimler için toprak vergisi" olarak açıklaması da oldukça dikkat çekicidir (s.272). Halbuki, başka görüşler de olmakla birlikte, öşür vergisinin vücut şartlarından birincisi Müslüman olmak olarak açıklanmaktadır.³ Juda'nın çalışması ile birlikte zikredilen Amikam Elad'ın yazdığı "Mawali in the Composition of al-Ma'mun's Army:a non-Arab Takeover?" adlı bölüm ise konu ve metot bakımından herhangi bir benzerlik göstermez. Bu sebeple giriş kısmındaki sınıflandırmanın bu iki bölüm açısından zorlama bir yorum olduğu aşikardır (s.

² Endülüs'te ilk mühtedilerin soyundan gelen nesiller. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn", *DİA*, c.32, s.228-229.

³ Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, c.34, s.97-100.

xii). Elad, Me'mun döneminde Mevâlînin ordu içindeki konumunu ele alır ve gayr-ı Arap unsurun devletin kontrolünü ele geçirmesine temas eder. Abbâsîler iktidara geldikten sonra devlette kayda değer bir ölçüde İran etkisi hissedildiği görüşünü Me'mun'un kardeşine karşı mücadelede kullandığı unsurlar üzerinden araştırır. Böylece, Emin-Me'mun anlaşmazlığı üzerinden, meseleyi Arap-İran çatışması bazında bir yöne taşımış olur. Yazarın, Me'mun'un ordu kurma ve biat çalışmalarını "ikinci davet" hareketi olarak vermesi oldukça dikkat çekicidir (s.303). Bu sebeple, bu bölümde sıklıkla Abbâsî İhtilâlini gerçekleştiren unsur ve orduya da değindiği görülür, birinci davet ve ikinci davet hareketi arasında karşılaştırmalar yapar. Sonuçta ulaştığı görüş ise, tıpkı Abbâsî ihtilalinde olduğu gibi Me'mun'un mücadelesinde de sanılanın aksine, Arap kuvvetlerinin İranlı Mevâlînin desteğinden daha etkin olduğudur.

Son beş bölüm yazarlarıyla birlikte sırasıyla "Mawali and Music" / Hilary Kilpatrick, "Mawali and Arabic Poetry : Some Observations" / Geert Jan van Gelder, "The Mawali and Early Arabic Historiography" / Lawrence I. Conrad, "The Contribution of Mawali to the Arabic Linguistic Tradition" / Monique Bernards, "A Profile of the Mawali 'Ulama'" / John Nawas şeklinde derlenmiştir. Bu beş bölümde Mevâlînin müzik, şiir, tarihçilik, dil ve dinî bilimlere katkısı ele alınmaktadır. Bu bölümler oldukça spesifik verilere dayanması sebebiyle Mevâlînin ancak belirli bir alandaki mevcudiyetini anlamaya yardımcı olabilir. Fakat bir bütün olarak değerlendirildiğinde Mevâlînin bu alanlardaki katkısı üzerinden toplumdaki konumlarını değerlendirmek mümkündür. Bu sebeple böyle bir kitaba dahil edilip, sıralama açısından da sona bırakılması oldukça isabetli olmuştur. Özellikle Bernards ve Nawas'ın çalışmaları söz konusu alanlarda araştırma yapanlar için önemli veriler sunar.

Editörler tarafından yazılan giriş bölümünde kitabın derlenme amacı ile Mevlâ kelimesinin tarihsel ve sözlük anlamı etrafındaki tartışmalar kısaca ele alınmıştır. Burada bölümlerde anlatılan konular birer cümle ile açıklanmış ve bölümler konularına göre kendi aralarında sınıflandırılmıştır. Bu anlamda kitap boyunca bir sistematığe uyulduğu giriş kısmında okuyucuya hissettirilmektedir. Çünkü kronolojik olarak önce kavramın İslam öncesi ve İslam'ın ilk yıllarındaki

durumu, Şiîliğin doğuşu ile Şîa ile bağlantısı daha sonra da Emevîler ve Abbâsîler döneminde sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan durumları anlatılmıştır. Son olarak Mevâlînin toplumun çeşitli alanlarındaki ilimlere katkısı incelenmiştir. Kitabın aynı konu üzerinde mevcut çalışmalardan derlenmesi sebebiyle, tam bir bütünlük sunduğu söylenemez. Örneğin, çalışmalar birbirinden bağımsız olduğu için, çoğu yazarın çalışmasının başında velâ kavramını kısaca anlatması gereksiz bir tekrar oluşturmuş, bu tekrarı önleyecek çapraz referans yöntemine başvurulmamıştır. Fakat yine de aynı konu etrafında bu kadar farklı içerik ve metottaki çalışmanın sistematik bir şekilde bir araya getirilebilmesi yönünden kitap oldukça başarılıdır. Sonuç olarak, bu kitap editoryal bir kitaptır ve içeriğinin konu ve metot yönünden yer yer uyumsuzluk arz edebileceği göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Bu kitapla, İslam tarihindeki velâ sistemini ve özellikle ilk yüzyıllarda kaynaklarda karşımıza çıkan Mevâlî unsurunu anlamak isteyen araştırmacıların mutlaka okuması gereken önemli bir eser literatüre kazandırılmıştır.

Öznur ÖZDEMİR

Mustafa Zeki TERZİ, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilât*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, 39 Sayfa Giriş+228 Sayfa Metin+11 Sayfa EK'ler, ISBN: 978-605-9283-93-9.

622 yılında temelleri Medine'de atılmaya başlanan İslam devleti kendisine karşı yapılan saldırılara karşı koymak; iç güvenlik ve huzuru sağlamak; İslam dininin yayılmasını ve başka beldelere taşınmasını engelleyen unsurları tesirsiz hale getirmek için bir askeri güce ve teşkilata ihtiyaç duymuştur. İslam devleti ile birlikte yeni kurulmaya başlayan ordu giderek daha sistemli bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Prof. Dr. Mustafa Zeki Terzi tarafından hazırlanan bu eser Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde ordu teşkilatını İslam tarihinin temel kaynaklarını inceleyerek ele almaktadır. Eserde, İslam ordularının kuruluş safhasından gelişimine, ordunun yapısına, işleyişine, savaş strateji ve taktiklerine ve ordunun donatımına kadar birçok önemli konu ele alınmaktadır. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde savaş ve barış konusu ile bu dönemlerde gerçekleştirilen savaşların temel nedenleri incelenmektedir. Eser giriş, altı bölüm, sonuç ve kitabın sonunda yer alan ekler bölümlerinden oluşmaktadır.

Yazar eserin giriş bölümünde (s. 15-29) üç konudan bahsetmektedir. Bunlardan ilki İslam öncesi Araplarda askerlik ve ordu konusudur. Bu konu bağlamında yazar İslam'dan önce çölde kabileler hainde yaşayan Araplar arasında düzenli bir askeri sistemin olmadığını belirttikten sonra Güney ve Kuzey Arabistan'da yerleşik hayat süren Arap devletlerinin ise düzenli ordulara sahip olduğunu ifade eder. Yazarın üzerinde durduğu ikinci konu İslam öncesi askerlik ve ordu ile ilgili bazı kavramlardır. Bu konu başlığı altında bazı kavramların açıklaması yapılmaktadır. Yazar bu bölümde son olarak Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerine dair dini-siyasi ve askeri açıdan genel bilgiler vermektedir. (s. 21-29)

Kitabın birinci bölümünde (s. 30-57) yazar erken dönem İslam tarihinde ordunun oluşumundan bahsetmektedir. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde ordunun iki şekilde oluşturulduğunu; bunların ilkinin tatavvu/gönüllülük esasına dayanan ve devlet yönetimi tarafından hiçbir idari

zorlama olmadan meydana gelen gönüllü askerlik olduğunu ifade ettikten sonra diğer uygulamanın ise icbari/zorunlu askerlik uygulaması olduğunu belirtmiştir. Yazar zorunlu askerliğin daha çok Hz. Ömer döneminde uygulamaya başlandığını vurgular. Bu dönemde yine Hz. Ömer'in Dîvân sistemini kurması ile askerlik uygulamasının daha sistemli bir hal aldığını ifade eder. Yazar askere alma konulu başlık altında iki çeşit uygulamanın olduğunu ifade eder. Bunlardan birinin yönetim merkezi Medine'de kurulan orduya bu merkezde katılma, diğerinin ise sefere çıkıldığı zaman Medine civarında bulunan Kabilelerin hareket halindeki orduya katılımıyla gerçekleştiği şeklinde açıklar. Daha sonra ise askere alınacak olan adaylarda aranan şartlardan bahsetmektedir. Bölümün sonunda yazar Hz. Peygamber ve Râşid halifeler döneminde oluşturulan askeri merkezlerden/ordugâh şehirlerden (muaskerât), eski cünd ve kışlalardan bahseder. Bu merkezler; Basra, Kûfe, Musul, Taberiyye, Lüd, Remle, Fustat ve Kayravan garnizonlarıdır.

Kitabın ikinci bölümünde (s. 65-101) yazar ordu idaresi konusunu ele almıştır. Bu başlık altında ilk olarak kumandan kavramını açıkladıktan sonra orduya kumandan seçimi ve atanması, ayrıca kumandan da aranacak şartlardan bahsetmektedir. Daha sonra kumandanın yetki ve sorumluluklarını ve kurulan ordunun yapısını ele alır. Son olarak yazar orduda görev yapan askerlerin ücretlerinden ve bu askerlerin eğitimlerinden bahseder. (s. 87-101)

Ordunun kuruluşu ve yönetimi konularını işledikten sonra yazar üçüncü bölümde (s. 101-171) Hz. Peygamber ve Râşid halifeler döneminde ordunun uygulamış olduğu strateji ve taktikler konusunu ele almaktadır. İlk olarak yazar Kıta intikalleri konusu üzerinde durmakta ve bu uygulamanın çok sayıda uygulamalarından örnek olarak Bedir savaşı, Mekke'nin fethi ve Kadisiye savaşlarını örnek olarak verir. Daha sonra ise ordunun uyguladığı taarruz/hücum harekâtı ile geri/ric'at harekâtından ve savaş esnasında uygulanan muharebe düzeninden bahseder. Son olarak ordunun genel harp ilkelerini başlıklar halinde anlatmaktadır. (s.153-167)

Hz. Peygamber ve Râşid halifeler döneminde savaş ve barış konusunun ele alındığı dördüncü bölüme (s. 171-197) yazar ilk olarak konu ile ilgili savaş, barış, fetih ve cihad gibi kavramların açıklamasını yaparak başlar. Daha sonra Hz. Peygamber ve Râşid halifeler döneminde Müslümanların Gayr-ı Müslim topluluklar ile ilişkilerinin temelini barışın teşkil ettiğini ifade ettikten sonra sağlanan barış ortamının Müslümanlar tarafından bozulmadığını vurgular. Bu konu bağlamında Hz. Peygamber'in Medine civarındaki Müşrik kabileler ile saldırmazlık antlaşmaları yaparak ve bu civardaki kabilelerin dini, kültürel, ekonomik varlıklarını tanıyarak, bu kabileler ile siyasi ve sosyal barışın şartlarını inşa ederek birlikte yaşama kültürü meydana getirdiğini belirtir. Bu şartların sağlanmasına rağmen, Müşriklerin baskısı ile Hz. Peygamber'in onlar ile savaşmak zorunda kaldığını ifade eden yazar bu savaşların birer savunma savaşı olduğunu ve aynı durumun Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam ettiğini belirtmektedir.

Bu bağlamda yazar, İslâm tarihi sürecinde çeşitli isimlerle anılan Müslüman devletlerin diğer devletlerle ilgili dış politika hedeflerini, diğer devletlerin İslâm dışı din ve inanca bağlı olmalarından kaynaklanan düşmanlığın değil; daha çok, sorumlu oldukları siyasal düzenin geleceğine yönelik tehdit ya da tedbir alma zorunluluğunun belirlemiş olduğunu; İslâm'ın savaş yoluyla yayılma gibi bir stratejisinin olmadığını; İslâmî davetin yayılmasıyla devlet sınırlarının genişlenmesini birbirinden ayırt etmek gerektiğini; Müslüman olsun veya olmasın insanların; İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemesi, bu genişlemelerle birlikte dini fetihlerin yapılmış olması ve insanların akıl, kalp ve gönüllerinin dini inanç ve tefekküre açılmış olması noktasından hareketle, İslâm'ın kılıç yoluyla yayıldığını ve Hz. Peygamber'in (as) çağrısını zorbalığa dayandırıldığını söylemenin gerçeklere aykırı olduğunu anlamaları gerektiğini ifade etmiştir. Bölümün sonunda yazar savaş hukuku ve ahlakı başlıklı konuyu ele almaktadır. İslam hukukçularının adil, insan hak ve hürriyetlerine riayet eden, insana saygıyı esas alan bir savaş hukuku ve ahlakını benimsediklerini ifade eden yazar daha sonra bu konu hakkında Hz. Peygamber'in uygulamalarından örnekler verir. (s.187-197)

İslam ordularının deniz gücünün anlatıldığı beşinci bölümde (s. 197-205) yazar ilk olarak deniz gücünün kuruluşundan bahseder. Hz. Peygamber döneminde Müslüman ordularının katıldığı teşkilatlı ve donanımlı bir deniz seferinin olmadığını belirten yazar bu dönemde sadece Mekke'nin sahildeki limanı olan Şuaybe'ye bir birlik gönderildiği bilgisini verir. İslam ordularının ilk deniz seferini Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Kıbrıs üzerine yaptığını ifade eden yazar bu sefer ile birlikte Şam valisi Muaviye'nin girişimleri ile İslam ordularının deniz filosu kurmaya başladığını ifade eder. Son olarak Müslümanların kullandıkları tersanelerden ve denizlerde kullanmış oldukları gemi çeşitlerinden bahsedilir. (s. 205-211)

Kitabın son bölümünde (s. 211-253) İslam ordularının donatımı konusu ele alınmaktadır. Bu konu başlı altında ilk olarak orduda kullanılan bayrak ve sancaklardan bahsedilmektedir. Daha sonra ordunun lojistiği hakkında bilgi verilmektedir. Burada İslam ordularının sevkiyat yaparken ve savaş esnasında kullanmış oldukları hayvanlar ve ordunun yiyecek ve içecek ihtiyacının karşılanması anlatılmaktadır. Son olarak yazar bu bölümde İslam ordularının kullanmış oldukları silahları tek tek tanıtmaktadır. (s. 220-236)

Kitap sonuç kısmı ve kaynakça ile son bulmaktadır. Yazar sonuç kısmında, araştırdığı dönemde irili ufaklı 120 adet askeri sefer düzenlendiğini; çok büyük bir kısmının Hulefâ-yi Râşidîn döneminde farklı coğrafyalarda yürütülen fütihat/fetihler sürecinde sevk ve idare edilen bu askeri harekâtın merkez Medine'den çok başarılı bir askeri yapılanma/örgütlenme çerçevesinde gerçekleştirildiğini; bütün ayrıntılarıyla her şeyin belirli bir düzen, disiplin ve hiyerarşi içerisinde yönetildiğini; bunun da bize merkez Medine'de çok iyi yapılanmış, teşkilatlı bir devletin varlığını gösterdiğini belirtmiştir.

Kitabın sonunda (s. 268-279) Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemine ait savaş araç ve gereçlerinden bir kısmının resimleri ile Hz. Peygamber ve dört halife döneminde gerçekleştirilen seferlerin kronolojik bir listesi yer almaktadır. Bu bölüm konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktadır.

Osman CURUK